

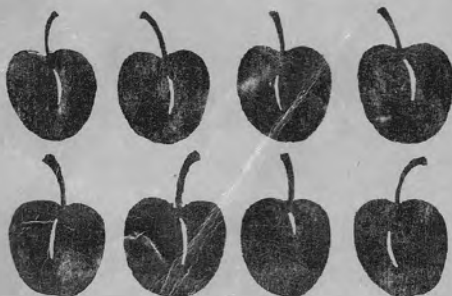
СЕРІЯ

КРАЄЗНАВЧОЇ

ЛІТЕРАТУРИ

Ігор Скрипченко

Історія Недригайлова

Ця книжка видана завдяки інформаційній
та фінансовій підтримці:

голови Недригайлівської районної державної адміністрації І.Г.Карпенка; голови Недригайлівської районної ради О.І.Коренева; колишнього голови Недригайлівської районної державної адміністрації М.П.Макаренка; обласної організації Народно-демократичної партії України (голова А.М.Щербатенко); редакції Недригайлівської районної газети «Голос Посулля» (редактор І.М.Панасенко, технічний секретар Л.Д.Слиш); ВАТ «Недригайлівський маслозавод» (голова правління М.В.Коваленко); ВАТ «Племптахорадгосп «Посульський» (в.о. голови правління М.П.Коренев); фірми «Перспектива», м.Харків (директор О.В.Мацюк); ВАТ «Недригайлівське підприємство «Агротехсервіс» (голова правління В.П.Петльований); ВАТ «Недригайлівський завод продтоварів» (голова правління М.І.Тимченко); Недригайлівської селищної ради (селищний голова Б.І.Гребеник); Курманівської сілької ради (сільський голова М.І.Юрченко); Засульської сільської ради (сільський голова Г.І.Антоненко); Недригайлівської районної друкарні (директор О.І.Стовбир); Недригайлівського вузла зв'язку (начальник Г.О.Пилипенко); Недригайлівської районної організації УТОПІК (голова М.М.Маслак, відповідальний секретар А.І.Прокопенко); Недригайлівської райспоживспілки (голова правління Г.П.Сендецький); підприємств М.І.Качинського, О.Г.Прокопченко; СЗАТ «Недригайлівське» (голова правління М.О.Шаповаленко); художника В.В.Волкова; І.І.Постоевка, М.М.Дядченка, М.Ю.Демченка

С 4803000000-01 - без оголош.
2000

ББК 63.3 (4Укр-

ПЕРЕДМОВА

Перші роботи, пов'язані з дослідженням та описанням Недригайлівської давнини, належать перу відомого історика Слобожанщини, ентузіаста-краєзнавця, архієпископа Харківської єпархії Філарета (Гумілевського). Це він в одному з розділів своєї широко відомої праці «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» зробив вдалу спробу висвітлити історичне минуле Недригайлова, поєднавши його релігійну та світську історію. Його розповідь стосується періоду від приєднання Недригайлова у 1647 р. до Московської держави до середини XIX століття, коли ця праця творилася.

Наступним визначним кроком у дослідженні історії селища стали археологічні розвідки кінця XIX ст., якими керував Василь Григорович Ляскоронський (1859-1927) – відомий український історик і нумізмат. Багато уваги вчений приділяв вивченню так званих змієвих валів Посульського краю. Результатом стала поява цілого ряду праць з цієї тематики. Він вперше описав залишки посульських валів і був одним із перших дослідників, які взяли під сумнів їх давньоруське походження, обстоюючи більш ранній час їх виникнення. Експедицією Ляскоронського вперше виявлені та описані давньоруські городища біля сучасного Недригайлова, і взагалі започатковані дійсно наукові дослідження на території нашого краю. Затим ще декілька разів археологи проводили тут розкопки в другій половині 40-х – у 70-х роках двадцятого століття. Це стосується експедицій Ф.Б.Копилова та Ю.Ю.Моргунова, про які докладніше йтиметься в першому розділі.

Не можна також не згадати і діяльності Дмитра Івановича Багалія (1857-1932) – видатного історика Слобожанщини, професора і ректора Харківського університету, академіка АН УРСР. Завдяки йому, вперше були видрукувані цікаві документи по історії Недригайлова, які довго зберігалися в архівних сховищах.

Та все ж проведена робота не мала завершеного характеру. Довгий час, за винятком окремих публікацій, місцева історія майже не висвітлювалась. Лише на початку 70-х з'явилася у світ «Історія міст і сіл УРСР», яка, незважаючи на своє марксистсько-ленінське спрямування і обмеженість, справді стала тріумфом краєзнавчої справи в Україні. Нарис по історії Недригайлова став першою серйозною роботою, що охоплювала період від найдавніших часів до початку 1970-х. Проте, обсяг цього збірного видання дозволив авторам П.І.Биценку та М.Ю.Демченку лише в найзагальніших рисах змалювати минуле селища. Також вагомий внесок зроблено під час

підготовки російськомовного видання «Истории городов и сел УССР», де було помітно доповнено коло розглянутих питань.

Паралельно з цим, на сторінках періодичних видань, в першу чергу районної газети, час від часу з'являлися публікації місцевих краєзнавців П.І.Биценка, М.Ю.Демченка, В.А.Даниленка, В.Я.Стецюри, З.Ф.Даниленко та інших. І хоча іноді важко погодитись з багатьма висновками цих авторів, та всеж треба належно оцінити значення їхніх розвідок.

Прикро, що майже 400-літнє селище, яким є Недригайлів, і досі не має зібраної і впорядкованої історії. Багато чого втрачено, безповоротно загублено з того, що треба було б занести на скрижалі місцевого літопису. І лише завдячуючи ентузіастам-краєзнавцям інколи спалахували вогники, висвітлюючи те чи інше питання минулщини. Унікальна і неповторна історія нашого краю. Безліч цікавих людей творили її. Бажання дізнатися правду про все це спонукає вкотре звернутися до нашої історичної спадщини.

В цій праці робиться спроба детальніше, ніж це було раніше, висвітлити розвиток Недригайллова з найдавніших часів до наших днів, створити ґрунтовну, синтезовану історію нашого селища. В роботі використані документальні джерела і літературні матеріали, що зберігаються в Сумському та Харківському державних архівах, Центральному архіві Міністерства оборони колишнього СРСР, залучено цілий ряд опублікованих збірників документів, статистичних та інших матеріалів різних часів, мемуари та спогади свідків історичних подій, опрацьована науково-історична спадщина багатьох істориків Слобожанщини, а також роботи місцевих краєзнавців. Докладніше з бібліографією можна познайомитись у кінці книжки, яка складається з двох частин. Перша стосується хронологічного періоду з найдавніших часів до революційного 1917 року. Друга охоплює радянський період і доведена майже до наших днів.

В тексті цифровими позначками робляться зноски і посилання на використані документальні джерела, літературні та інші матеріали. Розділ I «Недригайлівський край до виникнення міста», 13 параграф «В роки громадянської війни», розділ VI «В огні» подають минуле селища в контексті історії всього району. Решта розділів стосується безпосередньо історії селища Недригайлів.

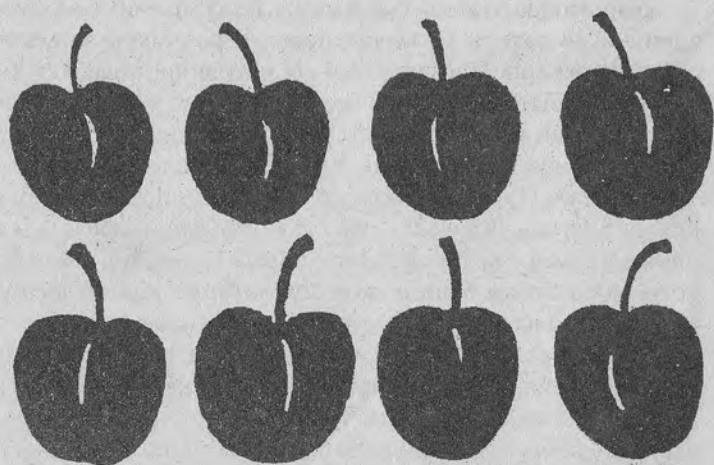
«Історія Недригайллова» розрахована на широке коло читачів. Сподіваюсь, що в першу чергу вона викличе інтерес у вчителів історії, учнів, краєзнавців, а також у всіх, хто любить і цікавиться історією рідного краю.

Висловлюю щире вдячність за надану науково-методичну допомогу при написанні «Історії Недригайллова» завідувачеві кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім.А.С.Макаренка Б.Л.Корогоду, місцевому краєзнавцю, вчителеві, нині пенсіонерові П.І.Биценку.

Автор.

Частина перша

**З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО 1917 РОКУ**

НЕДРИГАЙЛІВСЬКИЙ КРАЙ ДО ВИНИКНЕННЯ МІСТА

1. Природа та археологічна спадщина

Починаючи розповідь про давнє минуле Недригайлова, перш за все варто зупинитися на загальній характеристиці природних умов краю, змалювати картину географічного середовища, щоб глибше збагнути колорит навколишньої природи – фактора, який безпосередньо впливав на життя і діяльність давніх мешканців нашого краю.

Недригайлів знаходиться в межах географічних координат 50°40' північної широти та 34° східної довготи, розташувались серед широких просторів Придніпровської низовини, поверхня якої дещо нахилена в напрямку південного заходу до долини Дніпра, куди несе свої води одна з головних річок низовини – Сула. Географічне розташування Посулля, яке, власне, служило зв'язковою ланкою між областю Посейм'я з одного боку та Дніпровським басейном з другого, було дуже важливим і зручним для населення, яке поступово осідало в середньому Подніпров'ї. Природні умови Посульського краю також були цілком придатними для розвитку осілого життя. Родючі ґрунти, багатководне мереживо рік, які густо перетинали край у різних напрямках, великі луки, вельми привабливі для випасу худоби, густі ліси, багаті звіром, і, нарешті, круто виступаючі та дуже зручні для захисту від недобрих гостей береги Сули – все це й здавна приваблювало сюди населення. Крім цього, на верхньому Посуллі, в місцевості, яка знаходиться між річкою Сейм і верхньою Сулою, знаходився надзвичайно зручний шлях, що служив для руху зі сходу та північного сходу на захід із обширної території донського та окського басейнів до дніпровського. В районі розташування Недригайлова на заплавних терасах розкинулись легкосуглинисті чорноземні степи, а на вододілах – суглинисті чорно-

земні лісостепи. Клімат має риси значної континентальності з досить відчутним впливом Атлантичного океану. Місцевість бідна на корисні копалини: вони переважно представлені цегляно-черепичними глинами та пісками.

Природний ландшафт краю періоду заселення сіверянськими племенами (близько IV-VIII ст. н.е.) відрізнявся від сучасного. На жаль, бракує достатніх відомостей, але, завдяки археологічним дослідженням та писемним згадкам, з'являється можливість реконструювати деякі фрагменти природних особливостей. Відомо, що в XVII столітті ця земля була вкрита густими «будівельними та дров'яними» лісами, сіткою уже пересохлих невеликих річок Торкмишівка, Березівка, Попада, Тванька (або Шванька), Недригайлівка, яка інакше ще називається Дригайлівкою чи Дригайлихою. Природні водойми були невичерпним джерелом рибальського промислу, ефективним природним укріпленням, транспортними шляхами. На Сулі інколи знаходять днища, рулі, якорі та інше обладнання човнів. Колись і справді по Сулі ходили видовбані човни, обшиті з боків дошками. В часи середньовіччя вздовж берегів Сули шуміло багато лісів, за якими починався степ. Природа щедро наділила край дикими й садовими деревами.

З XVII ст. ліси починають рідіти і зменшуватись, що незабаром призвело до обміління та пересихання річок¹.

Особливе місце серед віковичних пам'яток природи цього краю належить свідкам давніх геологічних катаклізмів. Серед них чільне місце займає геологічний об'єкт, зареєстрований біля с.Цибуленки і який належить до геоморфологічної групи подібних творінь. Цей гранітний валун великих розмірів занесений сюди ще в часи льодовикової епохи, коли потужні льодяні глиби в дилювіальний період просувалися з півночі на південь Європи. Це найбільший геологічний об'єкт серед подібних знахідок на Сумщині. Вперше він був описаний 1915 року в «Бюлетені Харківського товариства аматорів природи».

А восени 1967 р. на території Тернівського цукрового заводу випадково знайшли півтонний гранітний валун довгастої форми, який, на думку вчених, 15 чи 20 тисяч років тому був занесений льодовиком².

Дійсно тріумфальною подією стала знахідка в четвертичних відкладеннях біля с.Кулішівка решток мамонта. Восени 1839 р. під час земляних робіт біля р.Хусть (Хустка, Хусь), що є правою притокою Сули, в канаві, яку прокопали по схилу, випадково знайдені кістки мамонтів та інших тварин, перемішані з землею. Ця земля тоді належала графові Ю.О.Головкіну. Дізнавшись про знахідку,

він, як людина освічена, зрозумів її значимість. З Харкова згодом був викликаний відомий натураліст-дослідник І.Й.Калиниченко. Під його керівництвом розкопки були продовжені. Іван Йосипович народився 1805 року в Сумах, закінчив медичний факультет Харківського університету, пізніше викладав загальну фізіологію, патологію, порівняльну анатомію, завідував зоологічним і мінералогічним кабінетами університету, проводив палеонтологічні дослідження.

Розкопки в Кулішівці виявили ребра, стегна, лопатки, ключиці, хребці, щелепи давно вимерлих тварин. Серед них кістки та зуби дикого коня, корінні зуби слона, залишки кістяка північного оленя. Кісток мамонтів вистачило на два скелети. Схоже, тут було звалище решток диких тварин штучного, тобто створеного людиною, походження. Десять днів дослідники, при активній допомозі місцевих селян, розкопували доісторичні пласти, але ґрунтові води не дали змоги довести цю справу до кінця. Професор Калиниченко в 1840 р. опублікував ряд матеріалів, що стосуються цієї події під заголовком «Допотопные кости мамонтов в Малороссии» в журналі «Северная пчела». Це перша знахідка решток мамонтів в Україні. А взагалі кілька десятків трупів цих тварин знайдено в Сибіру і на Алясці. Найбільш уцілілий екземпляр знайдено в районі річки Коліми. Опудало і скелет вимерлої тварини зберігається в зоологічному музеї Академії наук у Санкт-Петербурзі. Висота його 3,5 метра, бивні – більше 4 метрів і вагою до 140 кілограмів.

У 1841 році на місці знахідки було встановлено виготовлений у Харкові пам'ятник з барельєфом скелету мамонта. Чавунні плити доставляли з Харкова підводами, таким же чином, на шести підводах, рештки тварин були відправлені до Харкова, де зберігались у зоологічному кабінеті університету, а нині – в історичному музеї. Фундамент пам'ятника складають 60 тисяч цеглин об'ємом 120 м³. На плитах викарбувані написи: «На сем месте в 1839 году открыт остов предпотопного мамонта». «Сия чрезвычайная редкость отыскана в присутствии владельца обер-камергера графа Ю.А.Головкина». «Кости мамонта подарены Харьковскому университету и хранятся в зоологическом кабинете». «Село Кулешовка. Место сие было границей между Польшей и Россией».

До речі, «россией» так і написано з маленької літери. Чому – допіру не зрозуміло. Можливо, граф Головкін, який увічнив себе в цьому пам'ятникові, таким чином хотів підкреслити зверхність Польщі, польської шляхти та власну належність до прихильників Речі Посполитої.

У 1948 р. пам'ятник був досліджений, за дорученням інституту

археології, І.П. Подоплічком та П.І. Бориславським і в 1950 р. реставрований (споруджено новий фундамент). До недавнього часу кулішівський пам'ятник мамонту залишався єдиним у світі, аж поки біля інституту мерзлознавства в м. Якутськ (Росія) було встановлено пам'ятник мамонту в натуральну величину.

До речі, зображення мамонта стало символом Недригайлівського району. Слово ж «мамонт», як вважають деякі дослідники, походить з мови якутів чи евенків, де тварину названо «мамут», що означає «ті, що живуть у землі». «Мамут» називали тварину в стародавні часи в Україні. Інші ж пояснюють походження слова запозиченням з польської *matopna* – «чудовисько».

Свого часу кольорове фото кулішівського пам'ятника було на сторінках журналу «Огонек», на поштових конвертах, значках. У 1996 р. в продажу з'явилась горілка «Недригайлівська», на етикетці якої зображено тварину, яка бредє по снігу, та пам'ятник мамонту. В 1997 р. постамент пам'ятника обкладено мармуровою плиткою, спеціально доставленою з Житомира.

Знахідки 1839 р., доповнені грубими знаряддями праці, без сумніву відносяться до найдавнішого періоду кам'яного віку – палеоліту. Вони дають змогу припустити існування стоянки якогось мисливського племені, яке проживало в цих краях у льодовиковий період, і, напевне, є одним із перших людських поселень на території нинішнього Недригайлівського району.

Крім цього, також під Недригайловом, на хуторі Гай, були знайдені кістки шерстистого носорога. В цьому ж населеному пункті, на глибині біля 2 м, виявлені залишки вогнища, великий шматок кременю, роздроблені кістки шерстистого носорога. Той факт, що всі ці знахідки розміщувались в одній площині, дає підстави стверджувати, що тут було житло якогось мисливського гурту первісних людей.

На правому березі р. Терн, на автошляху Суми-Конотоп, на глибині 2-х метрів у піску знайдено плескате, з одного кінця загострене кам'яне знаряддя первісної людини. Археологи Донецького університету встановили, що це кремнева прив'язна сокирка нового кам'яного віку (IV-III тисячоліття до н.е.). Там же раніше знайшли кремневе конусне рубило³.

Ці факти викристалізують деякі моменти найдавніших історичних часів: у льодовиковий період тут водились шерстисті носороги, північні олені, ведмеді, дикі коні, мамонти, інші тварини, на яких уже 10-15 тисяч років до н.е. полювали первісні мисливці.

За періоду так званого бронзового віку, протягом III-I тисячоліть до народження Христа, біля сіл Беседівка та Гай проживали ско-

тарські племена, а в кінці II тисячоліття в районі Малих Будок мешкали племена мар'янівської культури. Близько VIII ст. до н.е. на території краю розпочався металевий вік. Біля Беседівки виявлено і частково досліджено поселення перших століть нашої ери, які колись належали племенам, що входили до Подесенської групи ранніх слов'ян. Археологи виявили досить цікаві пам'ятки матеріальної культури. Серед них могильник скіфського часу біля с.Малі Будки, пам'ятки поховань черняхівського типу поблизу Костянтинова, Коровинець, а також на хуторі Холодному. Знайдені в Коровинцях рештки кераміки та домашнього посуду свідчать про проживання осілого населення, яке займалось, головним чином землеробством, але знало також і багато ремесел. Зокрема, розвиненим було гончарне виробництво.

Наявність пам'яток місцевого глиняного посуду, виготовленого на гончарному крузі, є характерною особливістю черняхівської культури.

В центрі Коровинець також знайдено чересло від двоколісного плуга, склад посуду, заготовленого, певно, гончарами для продажу. Всі ці пам'ятки відносяться до I-IV століть і належали предкам східних слов'ян. Також у цьому селі знайдені римські монети – динари, які є не випадковими нумізматичними пам'ятками: у Дніпровському басейні знайдено десятки тисяч срібних, золотих і бронзових римських монет, датованих першим століттям нашої ери. Подібні знахідки свідчать про те, що місцеві землеробсько-скотарські племена черняхівської культури мали в той час певні контакти з купцями з Центральної та Західної Європи.

Оскільки черняхівці не мали власної монетної системи, то в торговельних справах з комерсантами інших країн використовували римські монети⁴.

Згадані археологічні знахідки дають змогу стверджувати – Недригайлівським краєм з найдавніших часів пізнього палеоліту (близько 15 тисяч років тому) пройшов шлях людської колонізації.

Звичайно, подана картина археологічних досліджень лише започаткувала розповідь про розвідки на нашій території, і тому ширше про це мова піде далі.

2. Доба Київської Русі

Давніми мешканцями території сучасного Недригайлівського району були представники східно-слов'янського союзу племен – сіверяни. Вони проживали на досить великій території, що охоплювала ба-

сейн лівобережжя середньої течії Дніпра: на нижній і середній Десні, по Сейму, на середній і верхній течіях Сули, Псла, Ворскли. На рубежі VII-IX ст. такі слов'янські племена як радимичі, вятичі, сіверяни перебували майже на одному рівні розвитку, про що і свідчить літописець. Жили сіверяни в лісі «як ото всякий звір, їли все нечисте і срамослів'я було в них перед батьками і перед невістками» – читаємо у «Повісті минулих літ». Весіль у них не було, замість цього збирались на ігрища між сусідніми поселеннями, де танцювали, співали «всякі бісівські пісні, і тут умикали (викрадали – авт.) жінок собі – з якою хто умовився». Було в них по декілька жінок. Віра їхня була «поганська», і в силу своїх язичницьких уявлень вони чинили тризну над померлим, спалювали труп і виставляли посудину з прахом покійного на придорожному стовпі. Сіверяни були трудолюбивими, старанними землеробами, вирощували жито, ячмінь, пшеницю для власного вжитку. Для обробітку землі застосовували рало, плуг, борону, мотику, заступ, а для збирання і доладування врожаю – серп та ціп. Люди ці орали, сіяли, жали, молотили, віяли та на ручних жорнах мололи. Всякої худоби тримали багато, а от птиці в господарствах майже не було. По різних лісових сторожках сіверяни тримали бджіл у бортях. З часом, до IX ст., полювання змінило своє призначення: почали більше ловити для використання шкіри, ніж на поживу⁵. Дійсно, бракувало ще сіверянським племенам соціального досвіду, організованості життя, але саме вони започаткували на цій території частину тієї основи, на якій міцніла давньоруська народність і сама Київська держава.

На території нинішнього Недригайлівського району, зокрема в Малих Будках та Городищі, дослідниками виявлено залишки сіверянської кераміки, що відноситься до роменської культури. Перше подібне городище було досліджено в м. Ромни, отже й усі інші отримували назви роменських. Житла їх були напівземлянкові, в середньому 4х4 м. Наземні частини робили з дерева, обмазували глиною, накриваючи двосхилим солом'яним дахом. Крім рільництва, скотарства, рибалства та полювання розвивались ремесла: залізодобувне та обробне. На місцях поселень зустрічається чимало зернових ям і землеробських знарядь, що засвідчує сільськогосподарський напрям діяльності поселенців⁶.

Сіверяни довгий час не знали елементів державності і згуртовувались, головним чином, аби вистояти перед суворою реальністю природи. Довгий час вони перебували під владою Хозарського каганату, сплачували йому данину. Але згодом, у 884 році, варязький князь Олег, який на той час сидів на київському престолі, захопив землі Сіверянщини. Не зустрівши суттєвого опору, він швидко їх підкорив, наклавши «данину легку». Надалі Олег наказав не спла-

чувати данину хазарам: «Я їм противник, і вам нічого давати». Платили цей своєрідний податок шкірками зимового горностаю. З того часу Сіверянщина ввійшла до складу Київської держави.

Наприкінці першого тисячоліття за ініціативою Київського князя Володимира Святославовича по Сулі виникають нові населені пункти. «І сказав Володимир «Се недобре є, що мало городів довколо Києва» і став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні»⁷. Про ці події йде мова у старійшому літописі «Повісті минулих літ», а коли цей документ писався, Посулля вже було спустошене сусідами-кочівниками, і тому розповідь щодо сіверянської колонізації в цьому регіоні слід вважати скоріше за спогади про давніші часи X століття. А тим часом князь Володимир, не задовольнившись фортифікаційними спорудами по Сулі, споруджував другу захисну лінію – на річках Трубеж та Сейм, і третю – по Остру та Десні. Отже, Посулля фактично ставало першим ешелonom оборони проти печенігів.

Надалі сіверяни вже брали активну участь у походах війська «Великої Скіфії», куди входили представники різних племен. На чолі з князем Олегом вони здійснювали зухвалі військові походи «на греків». Акт включення сіверянської землі до могутньої Київської держави безумовно відіграв позитивну роль у її розвитку і залишив глибокий слід у всій подальшій історії місцевих жителів. На кінець XI ст. Посульський край ще мав деякі фортеці, але місцевість була значно спустошена кочівниками, бо й у самому Переяславі Мономах бідував «від раті і від голоду». Нова хвиля колонізації Посулля почалася в XII ст.

В історичній науці досить давно побутує думка про існування окремого племені суличів, які ніби мешкали в басейні Сули. Але назва цього гіпотетичного племені мабуть з'явилася через непорозуміння в процесі переписування документів: від назви племені уличів. А суличі, ймовірно, ніколи не існували⁸.

Ось така загальна картина минулого постає перед нами. Тепер спробуємо детальніше висвітлити добу Київської Русі.

Перші археологічні розвідки поблизу Недригайлова проводив наприкінці минулого століття В.Г. Ляскоронський. Під його керівництвом група вчених дослідила, описала і провела окомірну зйомку територій так званих Недригайлівського, Костянтинівського та деяких інших городищ, про які мова піде далі. Ляскоронський проводив серію розкопок для дослідження «змієвих валів» у басейні Сули. За міфом, ці вали утворилися тоді, коли один із давніх витязів запряг змія і орав ним, щоб таким чином знесилити й подолати. Вчені ж, посилаючись на твердження літописців, вважають, що ці

вали були утворені штучно для оборонних цілей. В.Г.Ляскоронський вважав, що змієві вали Посулля були утворені ще до часів давньоруської держави, оскільки вони виходили за межі території Київської Русі⁹. Матеріали, що стосуються розкопок, увійшли у 1901 р. до книги Ляскоронського «Городища, кургани и длинные (змиевые) валы, в бассейне р.Сулы».

Біля Недригайлова, на правому березі Сули, археологи виявили сліди городища часів Київської Русі. В народі це місце називалось Мазепиною горою. Городищами в давньоруській державі називались невеликі укріплені населені пункти, які виконували роль прикордонних застав. Найукріпленіші частини городищ, цитаделі, утворювали невеликі дерев'яні фортеці, обнесені по периметру земляними валами і ровами. Під час ворожого нападу все населення з посаду ховалось і оборонялось за їх стінами. Городище Мазепина гора вперше відзначено архієпископом Філаретом (Гумілевським) ще в середині XIX ст. як «Недригайловское на р.Суле – старое городище на Путівльской стороне». Можливо саме ця згадка стала орієнтиром для розвідок Ляскоронського¹⁰.

Правий берег Сули дещо піднятий, і розташоване на ньому городище Мазепина гора (біля 43 метрів у ширину та до 70 метрів у довжину) займало мисоподібний виступ-плато, який нависав над посульською долиною і з обох боків обмежувався ярами. Наприкінці минулого століття залишки городища виглядали так: у північній частині воно було відрізане від «материка» досить глибоким ровом, за яким піднімався земляний вал висотою до 3 м. В ньому – прохід, який тоді служив воротами. Від цього валу понад згаданими ярами йшли такої ж величини вали. Вони тягнулись 20-30 метрів, поступово згладжувалися і зникали. Проте, варто згадати, що ця місцевість до археологічних досліджень XIX ст. розорювалася селянами, не говорячи вже про вплив на них протягом майже 800 років вітру, опадів, вод, рослинності і т.д. «Залишки валу, – писав Ляскоронський, – були помітні ще на південно-східному та південно-західному схилах, але сліди їх дуже незначні. Всередині городища, навпроти воріт чи проходу, знаходилася кругла яма, друга така ж – у південно-західній частині. В насипі земляних валів було знайдено досить багато різноманітних дрібних камінців, а селяни, які проживали поблизу, розповідали, що тут колись жив якийсь «корольок» – «чи швед, чи Чміль». Із заходу цього давньоруського поселення тягнулись два вали з прокопаним між ними ровом. Це урочище називалось не інакше як «Совине». Вали йшли з північного сходу на захід – менший на 50 метрів, більший на 70»¹¹.

Через півстоліття після досліджень Ляскоронського, в 1946 р. на

Мазепиній горі проводились археологічні розкопки під керівництвом Ф.Б.Копилова. Тоді на горі було виявлено слов'янську кераміку. Археологами знайдено перстень, виготовлений з потрійного, крученого на кінцях браслету, плоский наконечник стріли XIII ст¹².

Поблизу Недригайлова, в селі Костянтинів, на крутій горі біля церкви в часи досліджень Ляскоронського знаходились залишки ще одного городища, яке мало характерні особливості давньоруських укріплень. Воно займало мис, що круто нависав над посульською долиною, із трьох сторін опоясаний глибокими ярами. Краї площини на вершині мали ледь помітні сліди насипів і якусь зубчатість, ніби залишену будівлями. Нижче оточував усе городище рів, з насипаним по краю земляним валом. Від нього починався крутий спуск. Глибина рову становила 2 м. З південного боку було помітно декілька рядів штучних валів. Цю, відносно найзручнішу, місцевість давні поселенці намагались укріпити якомога краще. А з північної сторони залишки укріплень торкалися житлових будівель. Городище мало довжину до 170 метрів, а ширину – більше 100. В насипах валів дослідники знаходили черепки від посуду давнього типу, орнаментовані керамічні пластини, кістки, стріли, монети та інше. Біля деяких із подібних укріплень, на навколишніх полях, знаходили багато курганів, розташованих дуже близько один від одного, а також пагорбів конусоподібної, округлої форми. Подібне виявлене і біля Костянтинова. Але про те, яке їх призначення, ким і коли вони насипані, зараз можна тільки здогадуватись. Більше ста років тому місцеві селяни розповідали, що в курганах знаходили якісь перстні, але що то за вироби – невідомо. Розказували також, що ці пагорби були насипані, бо тут колись була війна. Та все ж, зрозуміло, це питання потребує подальшого вивчення.

Поблизу Великих Будок експедицією Ляскоронського виявлена значна кількість курганів-майданів. На території району знаходиться й одне з найграндіозніших городищ – В'яхань біля с.Городище. Воно вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1147 р. Також поблизу Тернів були зафіксовані та частково досліджені городища «Лесикова могила» або ж «Батарей» та «Мадведка». Докладні матеріали про результати досліджень поміщені в згаданій книзі В.Г.Ляскоронського¹³.

На середину XII ст. набирала сили міжусобна боротьба князів. У 1147 р. військові сутички відбувалися й на території нинішнього Недригайлівського району. Боротьба точилася за Попаш і В'яхань, які належали до Вирської волості. Війська суздальського князя Гліба Юрійовича та Ольговичів схрестили мечі за ці укріплення. «І посаджав посадників своїх Гліб Юрійович, за полем. А коло Вири багато

половців ходило тоді з ним до присяги... – читаємо в Іпатіївському літописі під 1147 р. – ... І туди прийшов до них Всеволод Святославович, і послали вони (послів) до вирівців, кажучи: «Якщо ви нам не здастесь, ми оддамо вас половцям на добичу». Та вони сказали їм: «Князь у нас – Ізяслав», – і не здалися їм. І звідтіля пішли вони до (города) Попаша. І туди прийшов до них Ізяслав Давидович, і вони билися, і взяли Попаш»¹⁴. Ось такий дослівно текст згадки про літописний Попаш, якому вже 850 років. Це городище є ровесником столиці Росії – Москви.

Але ще довго вченим довелося попрацювати над локалізацією місцезнаходження легендарного Попаша. Архієпископ Філарет, працюючи над історією Слобожанщини, висловив припущення, що Попаш слід шукати біля гирла лівої притоки Сули р. Попада, недалеко від с. Вільшани. Про це він і написав у відомому «Историко-статистическом описании...» Чому він дійшов такого висновку – не зрозуміло. Можливо, архієпископ вбачав спільність походження назв: Попаш і Попада, а значить їх певну географічну спільність. Доводилось також зустрічати пояснення походження назви Попаша від землеробських слів – паша, пасовисько.

Перевірити версію Філарета взялися археологи. У 1972 р. під орудою Ю.Ю. Моргунова, керуючись літописними згадками, працями того ж Філарета, вони обстежили течію р. Попада. Але «никаких следов жизни древнерусского населения на ее берегах не обнаружено». В результаті ретельної археологічної розвідки вчені дійшли висновку, що літописному місту Попаш відповідає комплексний пам'ятник біля с. Засулля, розташований на правому березі р. Сули – 8 км на захід від р. Попада. Укріплення Попаш, вважають археологи, було розташоване на 500 метрів західніше від с. Засулля. На час розкопок збереглися залишки валу, що оточував містечко, висотою біля 3 метрів і рів глибиною 1-1,5 метра та шириною 6 м.

У західній частині було закладено шурф 2х2 метри, який виявив культурний шар 0,4 метра, насичений керамікою другої половини XII – першої половини XIII ст. Особливе місце серед знахідок займає актова печатка Володимира Мономаха, якою скріплювались державні документи.

У цьому ж році групою Моргунова виявлене і введене в науковий обіг раніше невідоме укріплення, розташоване за 100 метрів на схід від Мазепиної гори, яке місцевим населенням називається Гульбище. На розораній площі зібрана кераміка скіфських часів, ручки античних амфор початку I тисячоліття нашої ери, слов'янська кераміка середини XII – першої половини XIII ст. Також виявлено залізний ніж, плоске колечко, наконечник металевого списа (сулиці), скля-

не намисто, уламки скляних браслетів. Ученими була розчищена обгоріла дерев'яна конструкція, складена зі стовбурів дерев листяних порід, виявлена давньоруська піч. Дослідники дійшли висновку, що первинне укріплення на Гульбищі відноситься до скіфського часу, а в середині XII ст. тут була оновлена оборонна система і створено місто Попаш. Науковці виявили залишки великої пожежі, певно 1147 р., яка знищила захисні стіни. Також, крім кераміки середини XII-XIII ст., знайдені наконечник сулиці, два гладких перси з розплющеного дроту, залізні ножі, оміднена риболовна блесна з крючком, ромбоподібний наконечник стріли, дужка замка, уламки браслетів, маленька скляна фіолетова намистинка.

Городище Гульбище – цитадель літописного Попаша, що займає площу розміром 240x65-85 м. Гульбище свого часу було найбільш укріпленою частиною Попаша, де ховалися його захисники під час ворожих нападів. Біля підніжжя Гульбища було зареєстровано поселення епохи бронзи.

У 1977 р. дослідження цієї території було продовжене комплексною спільною Середньодніпровською експедицією інститутів археології АН СРСР та АН УРСР під керівництвом Ю.Ю.Моргунова. Перед ученими стояло завдання визначити дату спорудження та існування оборонних укріплень Попаша. В першу чергу необхідно було з'ясувати дату створення валу, який мав конфігурацію, притаманну епосі вогнепальної зброї. Археологічна практика показує, що дуже часто в XVII ст. використовувалась давньоруська фортифікація. Їй лише надавали прямокутну форму, вичищали давній рів і досипали земляний вал. Внаслідок проведених розкопок стало зрозумілим, що захисні споруди XVII ст. збудовані не на основі давньоруської фортифікації.

Археологами в 1972-1977 рр. ототожнено комплексний пам'ятник з літописним містом Попаш, яке раніше шукали в гирлі р.Попадя. Нині уявлення про літописний Попаш доповнюється трьома відкритими поселеннями, що розташовані безпосередньо в межах згаданого городища. Фактично до складу Попаша входять:

– Селище Засулля-I, яке починається безпосередньо за ровом Мазепиної гори і простягається на північ 150 – 200 метрів при ширині біля 100 метрів, але до Гульбища не доходить.

– Селище Засулля-II, розташоване за 300 метрів на північний схід від Гульбища і відокремлене від нього глибоким ярмом. Розміри його 150 (з північного заходу на південний схід) 580-100 метрів.

– Селище Засулля-III, що займає пологий спуск від підніжжя Гульбища і Мазепиної гори до заплави р.Сули. Розміри його 200-300x550 м. Перерізається вздовж дорогою з с.Засулля до Бродок.

Попаш знаходиться на відстані 12 км від В'яханя, 30 – від Ромна, 43 – від Виру.

На Гульбищі, яке досить довго розорювалося селянами, траплялися і випадкові знахідки. Так, наприклад, у 50-х роках М. Чернищенко знайшов уламки глиняного посуду і маленьку, 10-15 см, вазочку з білої глини. Київські вчені встановили, що це посуд скіфських часів. Довгий час городище постійно псувалось розорюванням, а культурний шар знищувався молодим лісом. У 70-х роках планувалося встановити на місці пам'ятки оглядові майданчики для екскурсій з видом на законсервовані траншеї та житла, зробити музей і т.д. До 1997 р. ці проекти не були реалізовані. І ось, нарешті, в 1996-1997 рр. проведена відповідна робота по упорядкуванню цих пам'яток археології. Спільними зусиллями адміністрації району, місцевого господарства, підприємств райцентру, лісництва створено туристичний маршрут «Попаш – Гульбище – Мазепина гора», який урочисто відкрито у травні 1997 року¹⁵.

Княжі міжусобиці розхитували стіни городищ і після цих сумних років укріплення опустіли. Точна дата цих подій невідома. Можливо, вони були спустошені у 1185 році, коли половецький хан Кончак громив Посульську оборонну лінію, а може й набагато пізніше – в 1239 році, вже за монголо-татарського нашествия.

А тим часом з Азії невпинно рухалась монголо-татарська хмара, блискавки якої спустошували слов'янські землі, а грім долинав аж до берегів Атлантики. Майже 300 років пустували ці землі і сюди ні за чим та нікому було йти на поселення. Пройшли роки, впали залишки останніх укріплень, поросли бур'яном вали і вже нові держави почали відтворювати території.

3. Під Литвою та Польщею

З розпадом Київської Русі паралельно проходив поділ території племен на волості – князівства, одним з яких і стало окреме Чернігівське князівство. До нього довгий час входили землі нинішнього Недригайлівського району, як раніше Попаш та В'яхань до Чернігівської землі. Вже в XII ст. це князівство остаточно утвердилося за Ольговичами – потомками Олега Святославича. Раніше Чернігівщина і Переяславщина становили Сіверську землю, і після їх уособлення наш край опинився на крайньому півдні Чернігівського князівства, зовсім недалеко від межі з Переяславським. Чернігівщина згодом розділилася на два окремих князівства – Чернігівське та Новгород-Сіверське, які в свою чергу поділилися на уділи.

У першій половині XIII ст. роздроблену Русь топтали монгольські коні. В 1239 р. татарські полчища з'явилися на території Південно-Західної Русі. Було розгромлено Переяслав, спалено Чернігів. Мабуть тоді загинули й городища Попаш та В'яхань, від яких залишились тільки згадки на поживклих сторінках літописів. Наш край опустів на довгі роки.

А тим часом, з посиленням Литви, значна частина руських земель скоро опинилася в її складі. Спокійне приєднання руських князівств до Великого князівства Литовського, яке виступило гарантом безпеки від татарської неволі, почалося при князі Гедеміні і завершилося за Ольгерда, який приєднав Брянське, Сіверське, та Чернігівське князівства.

З кінця XIV століття татари швидко втрачали колишні позиції, а на півночі зростали два державні осередки, які почали збирати великоруські, українські та білоруські землі. Це – Московське та Литовське князівства. Наш край у ті часи був пустуючим лісостепом, через який час від часу проносились загони кримських татар, торуючи собі шлях в багатші землі.

Оскільки протягом XV – першої половини XVI ст. ці окраїни почали подекуди заселятись, з'явилась можливість задовольнити нагальну потребу – організувати надійну охорону від вічно загрожуючого степу. Київська Русь теж огороджувалась прикордонними городищами. Аналогічна ситуація повторилася і пізніше: нові держави використали досвід Русі. Так, при царі Івані IV Грозному в середині XVI ст. оборонна лінія проходила від Путивля на литовському кордоні вздовж річки Сейм. При його наступникові Федорові Івановичу між 1584-1598 роками владною рукою проведено лінію з цілого ряду фортець через Білгород, Курськ, Вороніж, Валуйки, Лівни. А за кілька літ цар Борис Годунов збудував фортецю Царево-Борисов. І, нарешті, при Михайлі Федоровичу в першій половині XVII ст. збудована так звана Білгородська лінія, яка висувається на південь на сотні кілометрів¹⁶.

Ще на початку XVI ст. Москва активно прагнула прилучити сіверянські землі до своїх володінь. Так, у результаті московсько-литовської війни 1500-1503 років до складу царства увійшли землі з містами Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський та інші.

Але землі сучасного Недригайлівського району ще довгий час залишалися в складі Великого князівства Литовського, а українців, які жили в складі Литви, ще довго називали «литовськими людьми»¹⁷. Після Люблінської унії 1569 року наш край опинився в складі Польщі і перебував там аж до 1647 р., тобто 78 років. З того часу на

ці землі була відкрита дорога польській шляхті, яка й не забарила ся цим скористатися. Тим більше, внаслідок послаблення Московщини під час «смути» – Речі Посполитій вдалося захопити цілий ряд слобідських територій за Деулінським перемир'ям 1618 року. Польща, огороджуючи себе від москалів, заснувала на деяких «путивльських містах» укріплення на зразок тих, які були створені раніше. В їх числі на польській стороні утворилось і Недригайлівське. Мова про утворення містечка піде в наступному розділі.

Власне, очевидним є той факт, що наша земля в період Київської доби і пізніше знаходилась на кордонах і межах. Така особливість не могла не відбитись на специфіці буття краю. Залюднення його стимулювалося необхідністю укріплення прикордонних рубежів, але, зрештою, зводилось нанівець у результаті військових дій. І лише починаючи з кінця XVI століття, коли досить чітко визначились сусідні держави зі своїм розмежуванням, виникла передумова створення цілого ряду населених пунктів, доля б яких принципово відрізнялась від долі попередніх поселень.

ЗАСНУВАННЯ НЕДРИГАЙЛОВА ТА ЙОГО ПОДАЛЬША ІСТОРІЯ ДО СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

4. Виникнення і заселення

У давньоруських літописах, а потім і в документах пори XVI-XVII ст. місцевість, куди входив і наш край, називалась «диким полем» або «польскою україною». Поселення на цих землях мали назву слободи, а жителі називались слобожанами. Відповідно, цю частину України теж іменували Слобідською, означуючи досить велику територію, яка з етнографічного погляду утворювала спільність українського та інших слов'янських народів. З погляду історичного цей регіон був переплетінням шляхів слов'янської колонізації, а з погляду географічного Слобожанщина – підвищена площина на вододілах великих та малих річок, де простягався безкрайній чорноземний степ з незначними ділянками лісу.

Територія сучасного Недригайлова довгий час входила до складу Польщі і часто зазнавала нападів кримських татар. Це, в свою чергу, спричиняло її тривалочасову безлюдність. Недригайлівська земля знала кілька періодів її заселення, кожний з яких, як правило, переривався черговою агресією тих чи інших сусідів, що зрештою зводило нанівець всі попередні спроби колонізації цієї місцевості. Але географічне розташування, природні умови та й, мабуть, сама історія не могли надовго залишити цей край пустуючим.

Для надійної ізоляції від татарських набігів польський та московський уряди вживали низку заходів, але головним і, очевидно, найбільш дієвим був курс на спорудження лінії укріплених містечок та організацію особливого роду військової прикордонно-сторожової служби.

Одним серед багатьох новостворених у Польщі містечок було і Недригайлівське. Переселенці часто прибували цілими сім'ями, привозячи своє добро та худобу, швидко освоюючись на вільних степах, куди хоч і сягали іноді татари, та менше турбувала польська шляхта. Річ Посполита значно сприяла цьому і стимулювала таке вигідне їй заселення¹⁸.

Г Точних даних про те, коли було засновано Недригайлів, історія не зберегла. Після довгого занедбання, на початку XVII ст., поча-

лося відродження цього населеного пункту. Відомо, що за р. Сулою спочатку був збудований дерев'яний острог, а невдовзі викопаний рів та нагорнуто земляний вал, за яким по обидва береги річки знаходилась слобода. Як вважають деякі дослідники, поселення виникло в кінці 20-х – на початку 30-х років XVII ст. разом з селами Комишевка та Цибуленки¹⁹. В багатьох історичних дослідженнях, енциклопедичних виданнях та навчальних посібниках дата виникнення Недригайлова визначається 30-ми і навіть 40-50-ми роками XVII ст. На це питання важко знайти вичерпну відповідь, оскільки документальних свідчень надзвичайно мало і недостатньо.

Та все ж є промінчики, які дають змогу визначити напрями пошуку. Відомо, що вперше Недригайлів був картографічно зафіксований у 1636 році на географічній карті І.Данкерта. Вона згодом була включена до атласу Коронеллі, який видали у 1638 році і до якого входили карти, видані раніше окремо. Так, наприклад, вийшла карта Європи, складена Данкертом у 1632-1636 рр. Вельми цікавим є той факт, що картограф І.Данкерт був двічі в Польщі і Московському царстві – в 1609 і 1613 рр., і через багато років опублікував описання своїх візитів до Московської держави та Речі Посполитої, а також картографічні зображення цих територій. Отже, це дає змогу припустити, що вже в роки перебування в Польщі, тобто в 1609 і 1613 роках, І.Данкерт був свідком існування Недригайлова, який пізніше і наніс на свою карту.

Враховуючи це, цілком можна припустити, що Недригайлів існував уже наприкінці першого – на початку другого десятиліття XVII ст. Та все ж подібна здогадка може існувати як гіпотеза, що вимагає більш ретельного дослідження. Точно можна стверджувати, що Недригайлів був у 1632-1636 роках. Варто також додати, що пізніше Недригайлів зустрічається на картах різних видань: Боплана (1649 р.), Сансона (1655 р.), в атласі Петра Шенка і Сансона (1659 р.) та інших²⁰.

Видатний історик Слобожанщини А.Г.Слюсарський писав про XVII ст.: «В 30-40-х годах возникли города Чупаховка, Олешня, Бобрин, Недригайлов с деревнями Камышевка, Цибулина, Каменный и город Ахтырка»²¹.

Стосовно часу виникнення Недригайлова в праці архієпископа Філарета зустрічаються досить цікаві рядки: «По акту 1647 г. размежевания границ между Россией и Польшею несомненно, что Недригайлов еще до татар был русским городом. Здесь старое Недригайловское городище, расположенное на путивльской стороне Сулы отлучено от острога и деревень его, построенных литовскими людьми»²².

Численні письмові свідчення про Недригайлів визначають дату

не раніше 1638 року. Отже, підсумовуючи, слід погодитися, що Недригайлів виник не пізніше 1632-1636 років. Принаймні, селище було засноване значно раніше від таких відомих міст як Суми, Лебедин, Охтирка, Харків, Острогоськ. У 1602 р. з'явилися згадки про Костянтинів, у 1609 р. – Вільшану. В цей час виникли Ч.Слобода, Корovinці, Курмани. З 1644 р. відомі Хоружівка, Беседівка, з 1665 р. – Гринівка, Томашівка. На початку XVIII ст. заселена Сакуниха, в 1730 р. – Деркачівка. В першій половині XVIII ст. виникла Рубанка, в 1778 р. – Козельне, в кінці XVIII ст. – Засудля, в другій половині XIX ст. – Іваниця, Зеленківка.

Можливо, колись знайдуться свідчення, які дадуть можливість встановити точну дату виникнення Недригайлів, а поки слід зупинитися на 1632 році.

Багато питань остаточно не вирішено з топонімікою різних географічних та історичних об'єктів. Зрозуміло, що багато назв кореняться у мовах народностей, які свого часу мешкали на певній території. Найдавнішими за походженням є назви природних об'єктів і в першу чергу – гідронімів, тобто водойм. Найбільшою річкою краю є Сула, басейн якої здавна був територією проживання багатьох племен. З погляду історичного взагалі важко сказати, коли вперше з'явилася назва цієї річки. Проте, в літописному рядку назва Сули вперше виразно звучить у літописця Нестора. «Слов'яни сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами» – читаємо у «Повісті минулих літ». Річка Сула, ліва притока Дніпра, бере початок у балці південніше хутора Зелена Роща, що в Лебединському районі, несе свої води до Дніпра, багато разів змінюючи напрям течії. Довжина її біля 435 кілометрів, середня глибина 6,4 метра. Річка має 98 приток. З 1935 по 1941 рік на відрізьку між с.Вільшана нашого району і м.Ромни по Сулі перевозилось чимало народногосподарських вантажів. Річка впадає в Дніпро 4 рукавами на території Полтавської області біля с.Чигиран-Діброва.

Назва Сули в дослідженнях учених має багато тлумачень. Топоніміку її одні дослідники виводили від слов'янських коренів, інші – від балтійських чи іранських. Одні зв'язують назву з основою Сул: Сулице, Сулка, інші з Су-: Сура, Суда, Сума, деякі від назви риби: сула, сулак, «щука», «судак».

Доцент Є.О.Черепанова з Сум вважає більш переконливою версію про походження назви Сули від тюркського слова сулца, що означає «мокре місце». Вчений В.Милорадович у минулому столітті засвідчив: «місцеві жителі ототожнюють назву Сула з усякою взагалі річкою, говорять у множині – сули». Це дійсно так, адже «су», «су(у)» в тюркомовних народів означає «вода», «струмок», «річка».

«озерце», а «сула» – «непрохідне болото», «непрохідна річка». Деякі дослідники це слов'янське слово порівнюють з норвезьким *soyla* «мул», «трясовина» та шведським *saula* – «грязь», «багно». До речі, назва іншої річки – Тваньки теж в основі має похідну від понять бруд, грязь, багно²³.

Селище Недригайлів отримало свою назву, ймовірно, від річки Недригайлівка, яка ще називалася Дригайлихою. Такої думки дотримувався сумський історик-краєзнавець П.А.Сапухін, який писав, що від річки Дригайлихи «одержав свою назву і Недригайлів, а ще раніше Недригайлівське городище – одне серед багатьох у нашому краї укріплених поселень дофеодалного часу». Такий механізм утворення назв від переносу їх з природних об'єктів досить розповсюджений і Недригайлів у цьому відношенні не відрізняється оригінальністю.

Справа в тому, що околиці Недригайлівка оперезані густим мереживом рік, є багато боліт. Такий ландшафт був типовий для цієї округи. Ще дослідник В.Г.Ляскоронський писав, що річка Дригайлиха витікала за 10 верств від Недригайлівка з заходу і в течії своїй по кам'янистому, глинокремнистому ґрунті «как бы дрожит». Самі ж слова «дрегва», «драга», «дрига» перегукуються зі старослов'янськими, що означають болото, багно. Власне, Недригайлів розташовувався на дещо підвищеному місці, сухішому і більш зручному для поселенців, яке, як можна здогадуватися, «не дрижало» так, як оточуючі болотисті землі. Тому досить впевнено можна сказати, що Недригайлів отримав своє ім'я від особливостей цих земель. Отже, природний фактор увічнив себе в назві нашого селища. У цьому зв'язку пригадуються слова одного дослідника: «Географічне ім'я майже ніколи не буває випадковим і позбавленим значення. У ньому в більшій частині виражається або яка-небудь ознака самого урочища, або характерна риса місцевості...»

Інші припущення стосовно походження назви селища не мають серйозної аргументації. Дуже часто доводиться чути думку, що назва Недригайлівка є ледве не «дитем Петровим», немов би особисто Петро I за визначні заслуги місцевого населення в Північній війні, саме за те, що вони «не дрогнули» перед шведами, нарід це поселення «Недригайлівом». Це, м'яко кажучи, неправда. Спростовується ця вигадка досить легко. Треба пригадати, що назва Недригайлівка вже фігурувала в багатьох документах і на багатьох картах чи не за півстоліття до народження Петра Великого.

Має ходження й версія, що назва селища складається з двох слів «недра», і «гай». Перше немовби засвідчує чи то якусь особливість, чи то багатство місцевих надр, що дуже сумнівно, адже відомо, що

край бідний на корисні копалини. Друге ж слово «гаї» зв'язується з багатством гаїв, садків і т.д. Важко сказати, чим наші гаї вразили переселенців зі степу. Отже, слід погодитися з тим, що викладене припущення проста гра слів.

Варто зауважити – в різних джерелах назва Недригайлова зустрічається в різних граматичних варіантах написання: «Недригайлов», «Недрыгайлов» і навіть «Недрыгалов», що, напевно, слід віднести до огріхів тодішніх писарів. Ще хочеться в цьому зв'язку навести такий цікавий факт. На початку 1998 р. в журналі «Київська старовина» вперше почав друкуватися роман відомого українського письменника Пантелеймона Куліша «Владимирия или искра любви. Приключения Недригайла из Недригайлова Городка. Посмертныя записки моего приятеля». У цьому творі йдеться про Недригайла «из Недригайлова Городка», який «считал свое право на дворянство столетиями...». Далі автор розповідає, що цей чоловік «был прямым наследником одного из дворян Солонин, и я собственными ушами слышал его рассказ в кругу таких же, как он, дворян, что этот Солонина, прозванный за его воинские подвиги Недригайлом, обладал драгоценным свидетельством древности нашего дворянского рода, именно – универсалом Понтийского Пилата, данным сотнику Солонине, присутствовавшему на распятии Спасителя». Є там і таке: «...некая часть, под именем Недригайловщина, сделалась в последствии займищем твоих предков Недригайлов, заимствовавших штучно от знаменитого Пилатоваго сотника прозвище Солонины». Якщо наведений уривок не художній домисел П.Куліша, то коментарі, як кажуть, зайві²⁴.

Населення Недригайлова в першій половині XVII ст. вже займалося рільництвом, що свідчить про його осідлість. Ще в 30-х роках XVII ст., як згадується в документах тої пори, в Недригайлові працювала «мельница немецкая», яка мала два амбари з усякими необхідними пристроями²⁵. Розташоване поселення було в межах Польщі, яка використовувала його, щоб відгородити від Московського царства.

Починаючи з 1633 р., за царювання Михайла Федоровича, почалися переговори про поступку Польщею так званих путивльських містечок, у тому числі і Недригайлівського. Поляки довго ухилялися від розмежування з Росією, та після російсько-польської війни 1632-1634 рр., Полянівського миру, а потім і додаткових переговорів – у 1638 р., встановлений західний кордон Слобожанщини. Він проходив повз Недригайлів.

Надалі між Росією та Польщею розпочалися переговори про визначення та встановлення нових кордонів. І ось у 1647 році, згідно

з актом розмежування кордонів, польський король Владислав IV та московський цар Олексій Михайлович домовились передати Недригайлів у володіння Російської корони, а жителі цього населеного пункту повинні були повернутися до Польщі. Цей договір був підписаний 13 липня 1648 року послами Росії – стольником Замятні-Леонтєвим, дияконом Г. Пятовим та Польщі – Адамом Свентольдивичем Киселем. Показуючи, які міста Польща віддає Росії, в акті 1647 р. говорилося: «Городище Недригайловское на р. Суле, старое городище на Путивльской стороне, и новый острог и земляной вал за р. Сулою, и посад слободы по обе стороны р. Сулы, да в уезде на той же реке Суле, на той стороне, на которой острог стоит, выше Недригайлова в 2-х верстах, деревню Кармышевку да деревню Цыбулину выше Недригайлова у 5 верстах на р. Суле на Путивльской стороне, и с землями и лесами и с водами и с мельницами и со всякими угодиями отдается царю»²⁶.

Уже в 1648 році Недригайлів іменувався «новим отдаточным городом» Російської держави, тобто таким, що недавно віддали поляки. Недригайлів був зайнятий царськими воєводами, фактично, ще до розмежування кордонів, і хоча після 1647 р. жителі повинні були переселитися на територію, що належала Польщі, та багато з них не наважилися кинути обжиті місця. Москва поселяла в Недригайлів переважно військових людей, а цивільні йшли сюди неохоче. Російське царство після років «смути» саме значно обезлюдніло й не мало резервів для заселення нових територій. Отут-то на поміч і прийшла українська колонізація, яка проходила швидкими темпами. Московщина охоче прийняла під своє крило «литовських людей», як тоді називали українців. Саме вони мали віковичний досвід боротьби з татарами і могли створити надійний заслін проти цієї загрози. Ще цар Михайло Федорович у своїй грамоті так сформулював ставлення до цього: «...и они б нам служили нашего государства от бусурман сберегали и нашим жалованием в своих слободах на вечное житье строились и пашны пахали, и хлеб сеяли»²⁷.

Ще в 1644 р. в Недригайлові був збудований православний собор, зведені укріплення з чотирма невисокими баштами. Але чи в такому вигляді Польща передала Недригайлів Москві, наразі невідомо. Вже в 1656 р. путивльський воєвода Никифор Юрійович Плещеев за вказівкою царя прислав до містечка пушкарів для обслуговування місцевої артилерії²⁸.

Основну масу переселенців до Недригайлова становили вихідці з Наддніпрянської України, які тікали від гніту польських та українських панів. Московський уряд цілі міста передавав українцям. Недригайлів з усім озброєнням, припасами дістався переселенцям.

а російський гарнізон згодом було виведено. А поселялися сюди люди з усіх куточків України. Так, наприклад, на початку 1649 р. до міста прийшли українці І.Андреев з Волині та К.Васильєв з Пирятина на «вечную службу». В 1648-1649 рр. українці з Конотопського повіту самовільно переселилися до Недригайлова, вступаючи в конфлікт із місцевою владою. Вони навіть погрожували вбивством недригайлівському воєводі Дмитру Кирееву, коли той не погоджувався на переселення²⁹.

Велику роль у швидкому заселенні Слобожанщини зіграла нерішуча позиція московського уряду, який своїм невтручанням допомагав збільшенню самовільних захоплень земель. А з початком Хмельниччини царський уряд почав дозволяти переселятись українцям на територію Росії, час від часу радячись з Б.Хмельницьким. У зв'язку з дедалі зростаючим притоком населення до Недригайлова, необхідністю листування з козацькою адміністрацією та російським начальством воєвода міста Кусаков у липні 1649 р. звернувся до Розрядного приказу з проханням виділити йому піддячого, який би володів українською мовою, що згодом було зроблено³⁰.

Отже, логічно припустити, що українська мова в цих краях тоді набула досить широкого вжитку. Недригайлівську громаду довгий час поповнювали саме українські поселенці.

5. *Сотенне містечко*

На час входження Недригайлова до Московського царства у містечку було 145 будинків за фортечною стіною і 306 поза нею. За укріпленнями також височіла православна церква, збудована у 1644 р. на честь Покрови Пресвятої Богородиці «с приделом в имя Василия архиепископа Кессарийского»³¹. Храм був дуже бідний, не мав навіть багатьох необхідних для богослужіння книг і тому жителі невдовзі послали до Москви священника Олексія Васильєва з проханням «о пожаловании храму их необходимой утвари». В тому ж році Покровська церква отримала необхідні речі та книги. У 1674 році в соборній церкві служив піп Леонтій Алексеев, батько якого, Олексій із Брянська, у цій церкві здійснював службу більше 20 років. Перший священник Покровської церкви прибув до Недригайлова з Брянська не пізніше 1644 року³².

Садиби селян розміщувалися за дерев'яною стіною. У місті було двоє воріт: великі проїзні від земельного валу та малі. В центрі Недригайлова, біля Сули, на подвійному насипі стояв дубовий острог,

або замок. Там зберігалася зброя, боєприпаси і розміщувалася сотенна канцелярія. Острог на кожному з чотирьох кутів мав башти та ще дві на воротах. У ньому знаходилася церква Василя Блаженного. Кутові башти мали п'ятигранну форму і виступали з острогу на 2,5 метри. Ширина воріт – 5 метрів. Хати були дерев'яні, зовні і з середини обмазані глиною та мали, як правило, по дві світлиці. По периметру дерев'яних стін тягнувся глибокий рів, що затрудняв доступ до них. З боку поля, між містечком і болотом крім рову насипано було ще й земляний вал. Від воріт починалася дорога до 6 метрів шириною, якою їздили через Сулу та ставок. Через кілька років після входження до Росії за стінами острогу було 96 дворів, а на посаді – 206. Кожний шостий із них пустував. Пояснюється це тим, що недригайлівці переселялися з посаду на територію острогу, бо там було безпечніше. Також після передачі міста Росії частина жителів (можливо приблизно 1/6), згідно з угодою, відійшла жити в Польщу.

Біля міста був загачений ставок, на якому ще з 30-х років працювала «мельница немецкая»³³. В 1649 р. в Недригайлові через р. Сулу збудували дерев'яний міст, а чи був до цього тут старий – невідомо³⁴.

За часів Хмельниччини Недригайлів був зв'язуючим пунктом між російською та українською землями. У 1648 р. біля с. Костянтинова загони Максима Кривоноса билися з військами Я. Вишневецького.

Згідно з переписом Б. Репіна в 1651 р. Недригайлів охороняв 141 чоловік, в 1660 – 295³⁵. Значне переселення відбулося в 1651 році, коли за Білоцерківською угодою польська шляхта одержала право повертатися в Україну.

28 липня 1649 р. воєвода Д. І. Киреев писав: «за своєю межею по Недригайлівському дикому полю лужкам і дібровам угіддя для рибної ловлі та боброві гони, та ліс хоромний і дров'яний по річці Сулі і по Терну і по яругам, і в Коренівському, і в Козельському та Гринівському лісах рубати їм з недригайлівськими дітьми боярськими із козаками взагалі». Такі землі, безумовно, приваблювали населення.

З II половини XVII ст. на Слобожанщині зорганізуються військово-адміністративні округи, які за козацькою традицією Подніпров'я отримали назви слобідсько-українських полків. Було утворено п'ять полків: Сумський, Охтирський, Харківський, Острогозький, Ізюмський. З виникненням у 1652 р. міста Суми утворено Сумський полк, до якого і належав Недригайлів. Хоча, як згадує один із дослідників Слобожанщини, Недригайлів разом з Пільшаною входили «в состав Слободского ахтырского полка»³⁶.

Навряд чи це було так, а якщо й було, то, напевне, дуже короткий час.

Козаки Недригайллова відбували військову службу в Недригайлівській сотні, яка дислокувалася в межах міста. Слобожанське козацтво значно відрізнялося від запорізького, хоча багато традицій і атрибутів запозичено було від них. Влада сумського полковника була дуже велика: він відав устроєм усього полку, тобто керував цілою округою в усіх військових і цивільних справах. Полкову старшину складали шість чоловік: полковий обозний, суддя, осавул, хорунжий і два писарі. Полк складався із сотень. Недригайлівська сотня входила до складу Сумського полку. Козацький підрозділ «сотня» отримав назву від кількості осіб у ній. Фактично сотня була не тільки військовою, а й адміністративно-територіальною одиницею.

На випадок облоги Недригайлівська сотня мала свої фортифікаційні укріплення, склади з продовольством і боєприпасами.

На чолі Недригайлівської сотні стояв сотник, якого вибирала полкова, тобто сумська, старшина. Але при цьому враховувалася і думка місцевої громади. Подібний випадок призначення сотника описано Г.Квіткою-Осноров'яненком у «Конотопській відьмі». Сотник сам вибирав собі сотенну старшину і міг її за власним бажанням переобрати. Крім сотника до складу керівництва недригайлівської сотні входили отаман, осавул, писар і хорунжий. Була і сотенна ратуша чи канцелярія, де отаман, як суддя, з писарем порядкували цивільними справами, а осавул і хорунжий допомагали сотнику у військових справах. Їхнім ділом було навчати військового мистецтву козаків, займатися бойовою підготовкою сотні.

Озброєно місцеве козацтво було шаблями та пищалями. Сотня мала й свою артилерію. Оскільки використання гармат передбачало володіння певними спеціальними знаннями та вміннями, то пушкарів прислали або ж з Путивля, або з іншого міста. В численних документах тої пори здебільшого вживається для назви сотника слово воевода, яке перекочувало з польської і трималося до 1647 р. Скоріш за все так позначилось тривале перебування Недригайллова в складі Речі Посполитої.

Окреме місце в історії козаччини Слобідської України займає символіка. Полки і сотні мали свої бойові прапори. Хорунжий, за своєю посадою, відповідав за сотенний прапор, на якому був хрест і визначалися полк і сотня. На прапорі Сумського полку, до речі, було зображено Богородицю з немовлям. А всього відомо 11 прапорів сотень цього полку. Серед них прапори Недригайлівської та Деркачівської сотень. Прапори-корогви слобідських козацьких полків та

сотень мали різні форми, символи. Серед кольорів переважали білі, блакитні, жовті, червоні, малинові. На прапорах вишивали золоті зірки, хрести, срібні місяці, ікони Богородиці, Спасителя та інших святих-покровителів, а також назву полку.

Сотенні прапори були меншого розміру і називались значки. На них вишивали назву полку, до якого належала сотня і номер або назву сотні.

На прапорі Недригайлівської козацької сотні XVII ст. на синьому тлі зображено жовтий хрест, десять жовтих або золотих шестикутних зірок та два білих півмісяці. Жовтий хрест символізував християнську православну віру. До речі, ця традиція взагалі притаманна середньовіччю. Згадаймо хоча б хрестоносців, які несли хрести не тільки на своїх прапорах, а й навіть нашивали на одяг. Цей козацький хрест немовби промовляв з прапора: «З нами Бог!» Шестикутні золоті зірки нічого спільного з єврейськими «зірками Давида» не мали, швидше за все кожна з них символізувала десятки козаків, які входили до сотні.

Деркачівська сотня мала на прапорі архангела, який вбиває змія. Переважали на прапорах сині і золоті кольори, як і в одязі – сині жупани й жовті шаровари. Деркачівська сотня у XVII ст. була окремою одиницею. А десь із середини XVIII ст. деркачівські козаки відбували службу в недригайлівській сотні, оскільки на той час їх налічувалося не більше двох десятків³⁷. Відповідно до «Ведомости учиненной в Сумской полковой канцелярии» станом на 1755 р. в Недригайлівській сотні проходили службу сотник Василь Кондратьєв та з «походных чинов» – один хорунжий, один отаман, два осавули та 44 козаки. До недригайлівської сотні були приписані 20 козаків з «села Деркачи» (мабуть Деркачівки). Отже, в підрозділі нараховувалося всього 69 чоловік³⁸.

Відлуння минулих віків донесло імена деяких сотників недригайлівського козацтва. Згадаємо їх. Це: Дмитро Кирєєв (1648 р.), Кусаков (1649 р.), Василь Головленков, Дмитро Сторунов (часи Хмельниччини), П.Семенов (1668), Никифор Васильович Коренев (1689), Степан Петрович Влесков (1690), Петро Семенович Чаплигін (1699), Гнат Федорович Кулешов (1700), І.П.Верьовкін (1706), Фрол Висковатий (1708), Василь Кондратьєв (1755 р.). Як бачимо, майже всі прізвища козацьких начальників російського походження, бо присилали їх, як правило, з російської держави.

У другій половині XVII ст. продовжувалася забудова сотенного містечка. Та Руїна дала про себе знати і на кордонах Росії. Так, у 1668 р. недригайлівська церква була пограбована «шайками Брюховецького», в зв'язку з чим цар Олексій Михайлович наказав гра-

мотою від 25 жовтня 1668 р. воєводі князю Григорію Ромодановському відшукати вкрадені речі, а що безповоротно втрачено – придбати за рахунок митних зборів. Після укладення в 1686 р. мирного трактату з Польщею, прийшли з-за Дніпра до Недригайлова нові поселенці і спорудили в 1688 році ще одну церкву в ім'я Святого Христова Миколи. Вони привезли з собою священника Максима Миронова, грека за національністю, з роду священників Македонських.

При Миколаївському храмі пізніше служили його син, онук і правнук – Федір, Петро і Григорій Македонські³⁹.

Крім того, що Недригайлів ставав притулком для багатьох переселенців, недригайлівці теж залишали своє містечко і перебиралися в інші краї. Так, наприклад, опис Миропілля 1671 р. засвідчує, що сюди переселилися з Недригайлова 26 чоловік⁴⁰.

На 1672 рік в Недригайлові мешкали 104 козаки.

У січні 1690 р. Степан Петрович Влесков прийняв у воєводи Никифора Васильовича Коренева місто Недригайлів разом з острогом, всім майном та справами. Проїзна башта великих воріт фортеці стояла без даху і тому майже вся згнила. Від великих воріт на 30 метрів тягнулись острожні стіни і впирались у кутову башту, а далі від неї на 60 метрів до рогу острожної стіни. Звідти знов тягнулась на 30 метрів стіна, яка закінчувалась маленькими воротами, що вели до Сули. Від кутової башти через півсотні метрів частоколу стояла ще одна підгнівша п'ятистінна башта. Стіна, що огорожувала так званий «малый казенный городок» добряче розвалилася, та й сам острог у багатьох місцях потребував ремонту. На 1690 р. рів перестав регулярно чиститись і нагадував неглибоку канавку.

До складу Недригайлова, крім малого казенного містечка, входило і середнє, яке займало територію від верхнього містечка до проїзних воріт, на яких стояв зруб. Під час пожежі 1687 року повністю згоріли острожна стіна і башта. Через два роки стіни загальною довжиною 85 метрів стараннями всіх міщан були відновлені. Згодом оновлено вал і рів.

Від середнього міста до Гадяцьких воріт простягався насип, на якому стояла 90-метрова стіна. Від тих воріт і до слободи Роевки знов тягнулись дерев'яні стіни. В місті були й Роменські ворота. Велике містечко окреслювала міська стіна, зроблена з сосни. Більше ніяких фортець в місті і біля нього не було.

Навесні значну частину укріплень затоплено водою і стіни швидко гнили. В казенному містечку в погребі була складована зброя і боєприпаси. Там зберігались порох, свинець, пишалі, ядра, муш-

кети, льон, коноплі, кирки та інше. В середньому місті стояла церква Покрови Пресвятої Богородиці, митний та «кружечной» двори. У великому місті була друга церква Миколи Чудотворця.

А всього на початку XVIII ст. фортеця мала 7 башт, двоє воріт, три малі виходи, близько 400 метрів острожної та до одного кілометра міської стіни.

24 січня 1700 року воєвода Г.Ф.Кулешов прийняв Недригайлів у П.С.Чаплігіна. А у 1706 р. воєводою призначений І.П.Верьовкін, після якого воєводив Фрол Висковатий, на долю якого випало керувати обороною міста під час навали шведів. Збройний арсенал тоді перебував у жалюгідному стані: пищалі – «худь», а «которого году литья и откуда неизвестно». На початок століття було використано декілька кілограмів пороху, які «выстреляны на весть о приходе воинских людей в прошлых годах». В збройному амбарі двоє дверей з великими висячими замками кожної доби охороняли по два чоловіки з «отставных чинов» під командуванням пушкаря Юхима Пошутіліна «с товарищами». Піддячних у приказному будинку не було, а стояла лише скриня з документами. На випадок приїзду начальства та посланців з приказу була збудована хата з трьох кімнат та світлиці. Навколо фортеці знаходився міський посад, в якому проживали люди різних станів та чинів⁴¹.

Поступово Недригайлів втрачав свої військові функції. Укріплення руйнувались, зброя ржавіла, козаки займались мирною працею і, напевне, останній раз за свою дореволюційну (1917 р.) історію недригайлівцям довелось воювати у роки російсько-шведської кампанії.

6. В роки Північної війни

Ця війна між Росією та Швецією тривала 21 рік. Україна теж була втягнута в збройний конфлікт.

Після того, як шведський король Карл XII поставив на коліна союзників російського самодержця польського короля та саксонського курфюрста, його армія повернулася в Україну, де чекав гетьман І.С.Мазепа.

Коли війська ворога у 1708 р. ввійшли на Слобожанщину, то зустріли там справді сильний опір. А тим часом у Недригайлові був зачитаний маніфест Петра I від 6 листопада 1708 року, який повідомив про вступ шведської армії на територію України та закликав малоросійський народ до боротьби з ворогом – шведами та мазепинцями. Україна перетворювалася у військовий табір, міста

– у фортеці, жителі – у воїнів. Цар обіцяв, що «кто из малороссийского народа из неприятельского войска» візьме в полон генерала, то отримає 2000 карбованців, полковника – 1 тис., за солдата – 5 карбованців, а «за убиение каждого неприятеля, по свидетельству явному» обіцяно було по 3 карбованці⁴². Але не заради грошей недригайлівці брали до рук зброю. Укріплення в місті були недосконалі і далеко не в кращому стані, та цей недолік компенсувався героїзмом і відвагою місцевих жителів. Під час Північної війни населення містечка виявило виняткову мужність і стійкість у боротьбі проти шведських військ.

Обставини склалися так, що 18 листопада 1708 року інтервенти вступили в місто Ромни, яке за три десятки кілометрів від Недригайлова. Це становило реальну загрозу нападу на містечко, яке мимоволі стало важливим пунктом у планах російського командування. Шведи залишились у Ромнах і, розквартирувавшись по навколишніх селищах на зиму, проводили вилазки. Разом з козаками вірного гетьманові Мазепі роменського сотника Грицька Пирозького шведи робили раптові наскоки на околиці Недригайлова та інші населені пункти. Це спонукало місцеве населення вжити рішучих заходів по обороні сотенного містечка. Вже в першій половині листопада 1708 року в нашому краї стояла справжня зима з морозами та снігом. Недригайлівці чекали нападу військ «Карлуса шведского» з дня на день. Воевода міста Фрол Висковатий наказав сховати в найукріпленішій частині міста все найцінніше і всім жителям передмістя негайно перейти туди.

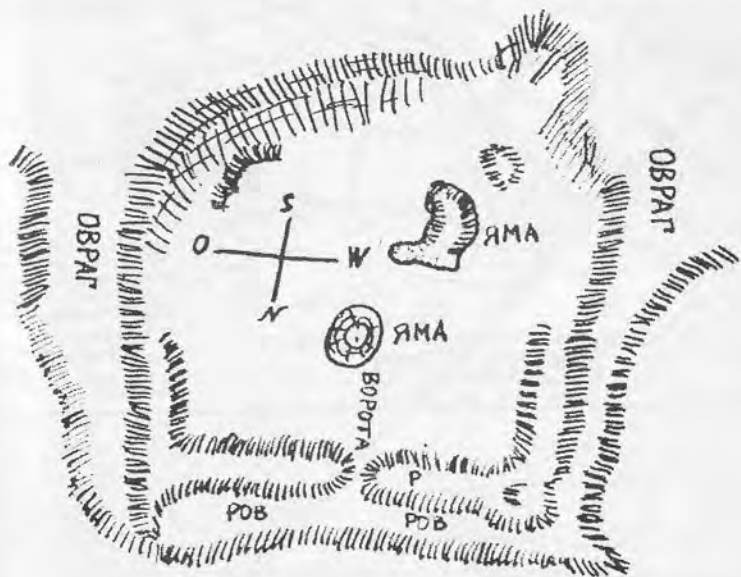
А тим часом у новій гетьманській резиденції м. Глухові у жовтні 1708 р. обрали нового гетьмана І. Скоропадського. Закінчивши вибори «изрядным веселием при пушечном стрелянии», 17 листопада 1708 року Петро I відбув до Путивля, а потім побував у Тернах та Хоружівці, де дислокувалася російська піхота і кавалерія, відвідав Вільшану, Марківку та інші села. У Вільшані цар обідав у судді Івана Пустовойта і подарував йому на згадку срібний кубок. У Хоружівці конфіскували майно прихильника Мазепи лубенського полковника Григорія Гамалії. «Зело довольно обрели хлеба, в скирдах стоящего... Также и вина сыскали бочек с тридцать». З Вільшани царська свита рушила в Марківку, де знаходилась ставка. А 23 листопада там відбулося урочисте гуляння на честь дня народження А. Меншикова.

А над Недригайловом згущалися хмари. 30 листопада 1708 року «перед вечірнею» до Недригайлова під'їхав кінний загін шведських волохів у кількості 50 чоловік і намагався увійти в сотенне містечко, зухвало запропонувавши жителям здати місто без бою

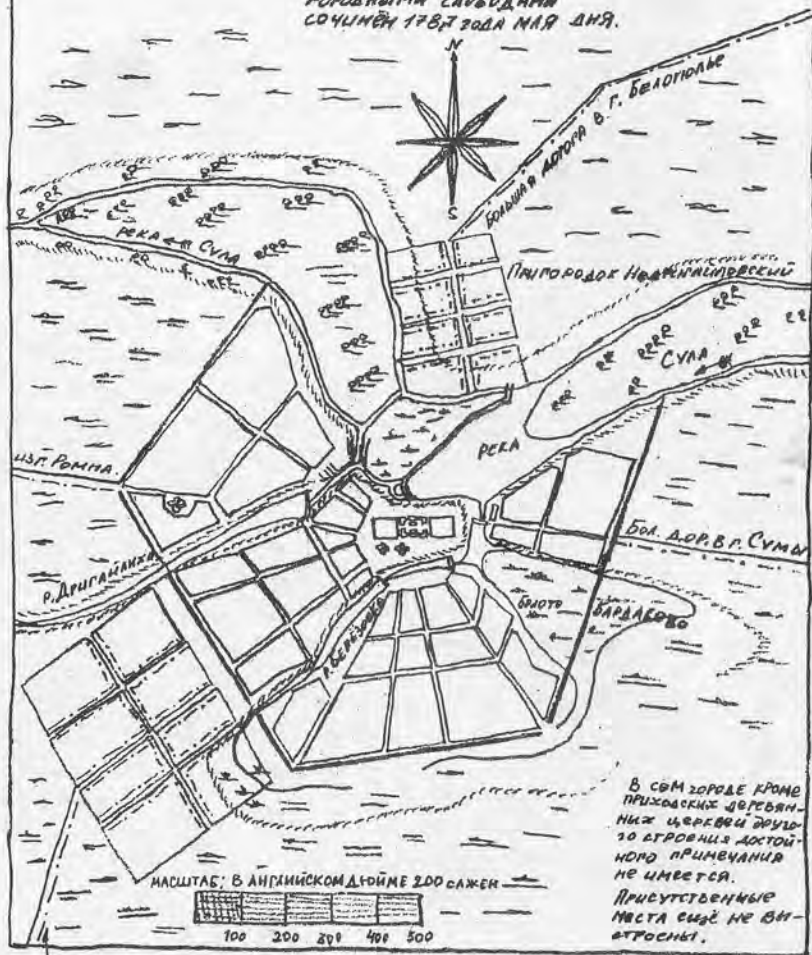

Пам'ятник мамонтові в
с.Кулішівка

План городища «Мазепина гора»,
складений В.Г.Ляскоронським на
початку XX століття

ПЛАН УЪЗНОГО ГОРОДА
НЕДРИГАЙЛОВА СПРИ-
РОДНЫМИ СЪВЪДАМИ
СОЧИМЕН 1787 ГОДА ПЛА ДНЯ.

План повітового міста Недригайлів 1787 року

Ситенский. Прошанъ За Нововаколенку и тому
 Секретарь *В. В. Мельников*

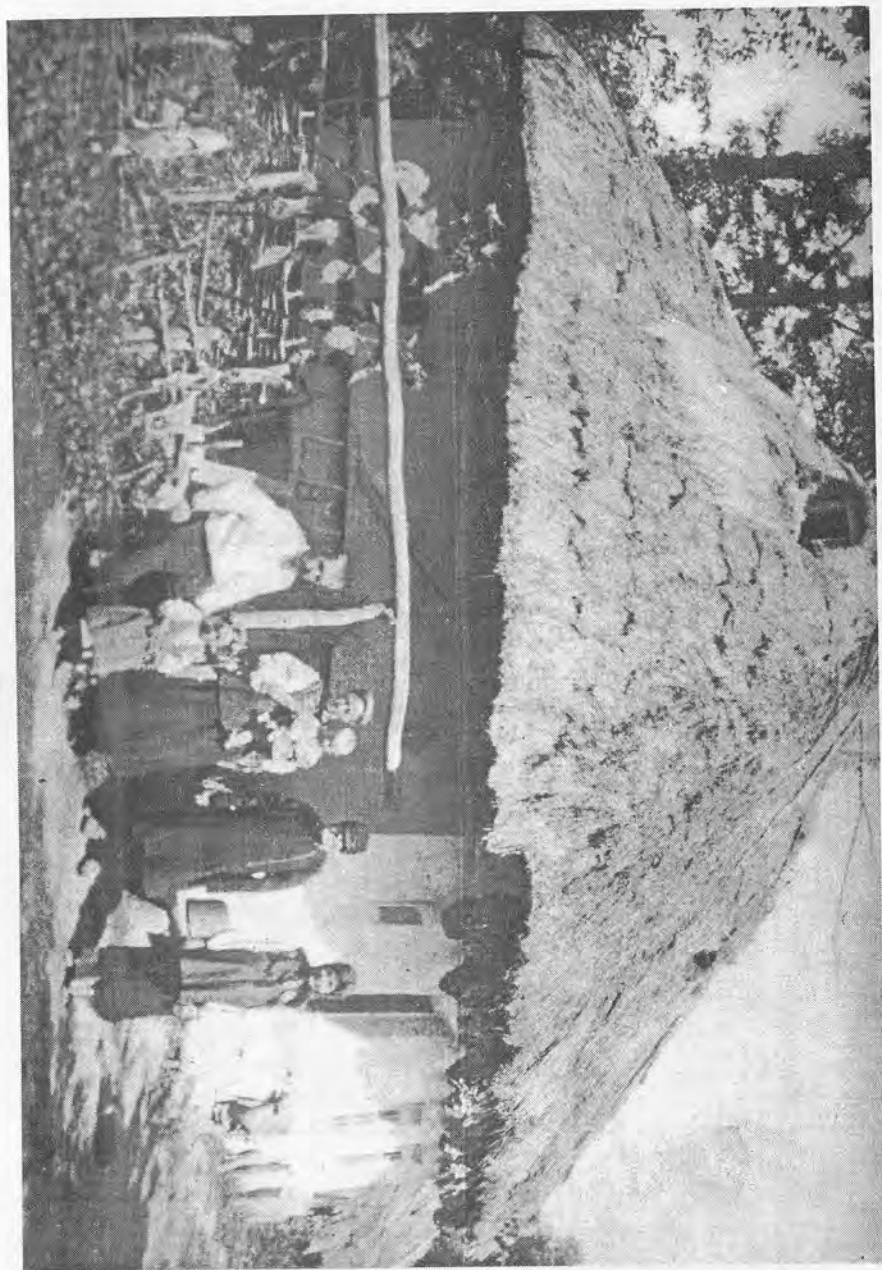
1811го года Января 9го дня съ уверенностью съ
 Божиею - званкою Губернии въ Недригайловской Городоцкой
 ратуше явлена мнѣ книга подполковника Платона 1го
 Давыдова, кста оная действительного лейбюхмейстера
 отъ Пылацкихъ партизанъ. Платонки мѣсячные дожди пошину
 каптисей, а по мѣсяцъ Пылацкихъ - рѣбачихъ, крѣпкойзвѣской
 Житейской Фабрички патца Давыдовъ Патцына мѣсяцъ
 Овчизна, и патца Овчизна въ Патонки крѣпкойзвѣской
 мѣсяцъ въ Патонки мѣсяцъ Пылацкихъ - рѣбачихъ по
 писана, съ тома сѣя ратхисъ за крѣпкойзвѣской Патонки
 и съ крѣпкойзвѣской крѣпкойзвѣской Ситенской Губерн. 1
 Ратхисъ мѣсяцъ Патонки

Коллежской Секретарь Филиппъ Безугловъ

Печатный приказъ
 2 числа 1811 года } *С. Мельников*

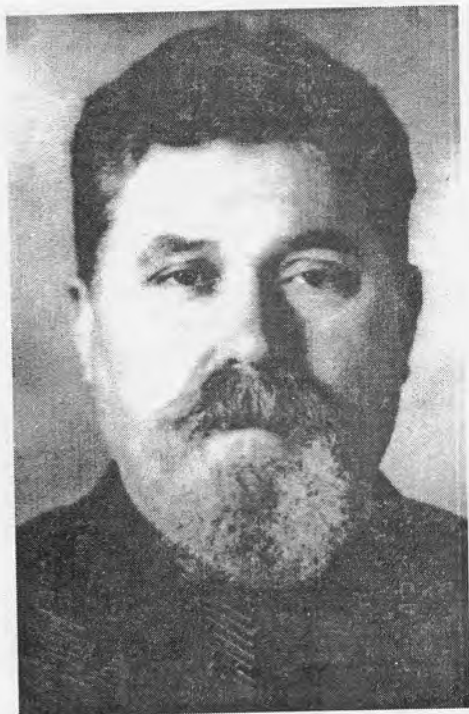
Канцелярскій мѣсяцъ Патонки

Типовий селянський двір Недригайлова кінця XIX ст.

Централна площа почетку XX ст.

Ф.Я.ДАНИЛЕНКО

В.РІДКОШИЄНКО

З.ЛОГІНОВА

О.СИДОРЕНКО

Центральна площа селища 60-х рр XX ст.

Дерев'яний міст через річку Сула

на ласку переможців. Через півгодини до міста прибув загін шведської кавалерії полковника Дукера, того самого, який кількома днями раніше разом з полковником Таубе керував розоренням містечка Сміле. Цей загін налічував уже 1500 шабель і був серйозною силою. У Недригайлові військового гарнізону не було, тому цивільне населення готувалось до бою. Перед цим шведи спалили Вільшану і розігнали населення. Багатьом довелося тікати до недригайлівської фортеці, де вже були деркачівці та інші селяни. Всі жителі закрилися за стінами дерев'яного острогу. Шведи, підійшовши ближче, спішилися і строем, з рушницями наперевіс, розпочали атаку. Вони хотіли, щоб недригайлівці пустили їх в місто і самі вийшли з фортеці, обіцяючи, що нічого «худого им чинить не будут». Захисники містечка заявляли, що «... швидше смерть приймуть, ніж ворога пустять». Піші шведські воїни кинулись на штурм укріплення і відкрили сильний вогонь по фортеці та її захисниках. Недригайлівці зустріли їх дружньою стріляниною і приготувались до рукопашного бою на той випадок, якщо шведам все ж вдасться вдертися до міста. Оборonoю фортеці вміло керував недригайлівський воєвода Фрол Висковатий. Стрілянина з-за фортечних стін скоро змусила солдатів ворога припинити штурм. Вони почали рубати ворота. Та міська брама не піддавалася, а вогонь захисників наростав. Вороги дали по воротах гарматний залп. Підбравши 10 убитих та кількох поранених, шведи відступили. Повертаючись, на знак помсти, вони «стали на подворках и церкви, и дворы все сожгли». Передмістя перетворилося на попелище. Але, незважаючи на це, перемога була за Недригайловом.

Та головні події ще були попереду. Недригайлівський сотник Ф.Висковатий послав о другій годині ночі 1 грудня місцевого священника Андрія Олександрова в Лебедин сповістити про ці події генерал-фельдмаршалові Шереметьєву. Шведи після невдалої спроби захопити місто готували ще одну акцію проти непокірних недригайлівців. Цар Петро, довідавшись про недригайлівську оборону із донесення Меншикова, 15 грудня 1708 р. спорядив на допомогу загін донських козаків на чолі з отаманом капітан-поручиком Д.Ушаковим, ад'ютантом Петра, пославши йому 14 грудня наказ такого змісту: «Господин капитан-поручик, по получении сего указа казакам всем, которые с вами есть, вели идти к Недригайлову, а сам ты одною своею персоною поезжай, не мешкав, к господину генералу Аларту, и что он вам прикажет делать, и то по его приказу исполняй неотложно. А казаки бы конечно стали у Недригайлова завтра, тоесть декабря 15-го дня к вечеру».

Через два тижні після невдачі 30 листопада захопити сходу Не-

дригайлів, шведські солдати знову підступили до сотенного містечка. Однак і цього разу населення міста, підтримане донськими козаками, відбило ворожий наступ. У цьому бою багато шведських солдатів було вбито, захоплено в полон, а решта відступили. Козаки взяли в полон шведського ротмістра та кількох солдатів, а «інших забили, або гнали під самий Ромен», як доповідав Меншикову козачий отаман Ушаков. Після такої невдачі шведи більше не наважувалися підходити до містечка і облишили непокірний Недригайлів. Вони продовжили свій марш у напрямку Гадяча.

Стійкість захисників Недригайлово скувала значні сили противника. За мужність і відвагу Петро I висловив місцевим жителям щире подяку і, за народними переказами, удостоїв нечуваної честі своїм візитом жителів сотенного містечка, де «по обыкновению своему» читав у церкві на літургії «Апостол».

За Сулою на горі знаходяться рештки укріплень гетьмана Мазепи, від чого це місце називають Мазепиною горою. Скоріше всього самого опального гетьмана там ніколи не було, а лише базувалися вірні йому козаки. Відомо, що в 1708-1709 рр. табір мазепинців був оточений глибоким ровом, а на горі у погребі, викладенім деревом, зберігались боєприпаси. В першій половині XIX ст. клопоти графа Ю.О.Головкіна там була збудована «красивая беседка», де подорожні могли відпочити і напиться криничної води.

До нашого часу збереглися легенди про мазепинські скарби. Розказують, що, відступаючи козаки з гори скочували в Сулу бочки з золотом, які буцім-то й досі лежать на її дні.

На початку грудня 1708 р. царським урядом було оголошено, що хто знайде скарби Мазепи, тому належатиме половина. До речі, мазепинські скарби згодом були виявлені в Білій Церкві, Любецькому замку, Києво-Печерській лаврі та інших місцях. Маєтки опального гетьмана та його прихильників були розгромлені місцевим населенням або каральними загонами Петра I.

Численні легенди про сховані на Мазепиній горі дорогоцінності до цих пір хвилюють уяву шукачів скарбів. Розказували й таке, що кілька десятиліть тому двоє не місцевих молодих людей попрохали колишнього лісника показати могилу під Мазепиною горою, назвавшись родичами покійного. Відвідавши могилу через певний час, дід виявив, що вона розрита на півметра в глибину і так залишена.

Нині покійний В.Я.Стецюра згадував, що ще до війни хлопці принесли з Мазепиної гори на Бродок бронзове погруддя якогось вельможі, мабуть ще періоду XVIII ст. М.О.Коваль з Недригайлово розповідав, що в далекому дитинстві він з хлопцями надібав біля підніжжя гори цегельний звід з важкими дверима і вхід до яко

гось схрону. Тут же знайшли великих розмірів замок. Розповідали і про німецького барона, який мав книгу, де описувалося про скарби біля Мазепиної гори.

Цілком можливо, що скарби ще чекають своїх відкривачів.

Землі під Недригайловом цар у 1711 р. передав державному канцлерові графу Г.І.Головкіну, про що засвідчила грамота від 6 грудня. Граф прожив до 1734 року в Петербурзі, а спадщина згодом перейшла до його внука Ю.О.Головкіна, який був досить відомою людиною в цих краях.

Дарувальна грамота на ці землі за підписом самодержавця в оправі з венеціанського оксамиту довго зберігалася у Костянтинівській церкві⁴³.

Що отримав Недригайлів під час російсько-шведської кампанії? Перш за все – подяку царя за виявлений патріотизм, згадка про яку передавалася від покоління до покоління.

Що втратило сотенне містечко в 1708 році? Передусім, спалені передмістя, посад з усіма його будівлями, церквами, пошкоджені укріплення.

7. Заштатне містечко

З плином часу славне сотенне містечко Недригайлів чекали значні зміни в звичному укладі життя.

На I половину XVIII ст. на його території знаходилися три фортеці, які в комплексі утворювали єдину оборонну систему. Перша називалася пригородом Недригайлівським. Вона мала квадратну форму та одну башту. Оточена була земляним валом та насадженнями. За її стінами і розміщалося сотенна канцелярія, дерев'яні комори з льохом.

Друга фортеця мала назву Донська. За формою теж нагадувала квадрат, обнесений валом та ровом з трьома баштами. На її території височіла церква Покрови Святої Богородиці і стояло багато дворів. Третя звалася Козацькою. В ній була церква Святого Миколи, при якій, крім усього, ще й навчали дітей. У цій фортеці стояли шинки, де жителі торгували вином та горілкою. Недригайлів зв'язувався через річку великою греблею з першою фортецею. Гребля складалася з трьох менших, які називались (від річок) Березівка, Недригайлівка, Щупликіне болото. За них недригайлівці сплачували грошовий оброк у скарбницю Путивльської воєводської канцелярії. На греблях стояли млини, що використовували енергію води. На Сулі їх було три, на Дригайлсі та Щупликіному болоті –

чотири. Понад Сулою та з півдня від р.Березівка простягалися недригайлівські поля, власниками яких були військові обивателі та однодворці. Містечко складалося з 7 вулиць та 17 провулків з 393 садибами.

До третьої чверті XVIII ст. укріплення Недригайлова фактично зруйнувалися, крім Козацької фортеці, яка ще якимось трималася. І ніхто вже не поспішав лагодити стіни та башти, бо потреба в них з кожним роком ставала все меншою. Саме в цей час забудова почала набувати цивільного характеру. За Сулою знаходилися значні лісові масиви та сінокоси, якими з XVII ст. володіли недригайлівці. Але цей ліс майже не використовували і дерево купували в інших місцях. У печах топили очеретом та соломою. В першій половині XVIII ст. в містечку налічувалося близько 350 дворів, 2 церкви, 7 інших будівель⁴⁴.

Що стосується адміністративно-територіального підпорядкування, то протягом XVIII ст. воно зазнало змін. З часу виникнення Недригайлів, як сотенне містечко, перебував у складі Сумського козацького полку. З початком петровських адміністративних реформ у 1708 р. Недригайлів опинився в межах новоствореної Азовської губернії, а з 29 травня 1719 р. – Севської провінції Київської губернії. 2 серпня 1728 р. місто значилося за Севською провінцією Білгородської губернії. В 1765 р. імператриця Катерина II веліла всі Слобідські полки реорганізувати в гусарські й утворити Слобідсько-Українську губернію з центром у м.Харків. У 1780 р. цю губернію перетворили в Харківське намісництво на чолі з генерал-губернатором і поділили на повіти. З 25 квітня 1780 р. Недригайлів вважався повітовим містом Харківського намісництва, а з 1796 р. став заштатним містечком, тобто був залишений поза штатом Лебединського повіту, як населений пункт з правом на самоврядування. З 1797 року Недригайлів став центром Недригайлівської волості Лебединського повіту Слобідсько-Української губернії, яка в 1835 р. була перейменована на Харківську⁴⁵.

Однією з цікавих історичних пам'яток нашого краю є знаменитий герб Недригайлова. Катерина II, підганяючи імперію під європейські стандарти, 21 вересня 1781 року в Санкт-Петербурзі затвердила герби міст тодішньої Харківщини. Недригайлів, як місто, теж отримав свій символічний знак, який склав геральдмейстер Волков незадовго до його утвердження.

Стародавній герб міста по формі мав вигляд щита, у верхній частині якого містився герб губернського міста Харкова, як це було прийнято з 1778 року. Форма герба продиктована тим, що вперше вони з'явилися на бойових щитах. Символікою герба Харкова був

«Рог изобилия и кадуцей», в якому відбилася історична ситуація того часу. Саме наприкінці XVII ст., з пересуванням кордонів Росії на південь, Харків остаточно втратив своє військове значення як фортеця. Через цю губернію проходило безліч торговельних шляхів зі сходу на захід. У цей час швидко розвивалися торгівля та ремесла, і тому не випадкова поява на його гербі емблеми, яка їх символізувала. Ріг достатку, як символ багатства, дійшов з міфології Стародавньої Греції. Коза Амалфея, яка годувала в дитинстві Зевса, зачепилася і відламала ріг. На знак подяки Зевс зробив цей ріг чарівним: він міг давати власникові все, що той забажає. Кадуцей – це жезл, атрибут бога торгівлі і покровителя мандрівників Меркурія, який у давньогрецькій міфології має ім'я Гермеса. В нижній частині герба Недригайлова було зображено 8 чорних слив на золотому полі, що теж символізувало багатство та достаток. А також вказувало на велику кількість сливових садів у цій місцевості і по-своєму підкреслювало цю особливість. Неабияке змістовне навантаження в геральдиці мають кольори. Так, жовтий колір, на якому зображені сливи (колір золота), символізував багатство, славу, справедливість, великодушність, зелене тло верхньої частини – символ природи, оновлення надій, радості, достатку, а чорний колір слив – знак печалі, розсудливості, покори⁴⁶.

Залишки колишнього валу та рову в 1786 році ще оточували містечко з заходу та південного сходу. В центрі населеного пункту планувалось спорудити ряд будівель для державних служб, зокрема городничого та поліції. Там уже стояли приміщення для селянських і винних складів, які тоді називались магазинами. Завідували ними каптери. Також планувалося в центрі Недригайлова розмістити гостинний двір для приїжджих.

На кінець XVIII ст. в Недригайлові налічувалося 7 казенних будівель та 500 садиб⁴⁷.

Але на 1787 р. у заштатному містечку, крім приходських дерев'яних церков, інших будівель «достойных примечания» не було. Ще не скоро з'явилися заплановані «присутственные места». В центрі старого Недригайлова виділялася базарна площа, яку з усіх сторін оточували будинки «провинциальной» архітектури без стильових особливостей, що належали місцевим дворянам та купцям. Деякі з цих будівель збереглися аж до середини XX ст. Забудову об'єднувала церква, яка архітектурно зв'язувала всі навколишні споруди, створюючи колоритний ансамбль центру Недригайлова⁴⁸.

1776 року в місті перебудовано храм Святого Миколи, бо той «становился очень ветхим». У незадовільному стані знаходився і Покровський храм. 22 червня 1781 р. стара Покровська церква зго-

ріла і на її місці згодом була збудована й освячена нова дерев'яна церква на честь Богородиці. Це сталося у 1792 році. А в 1793, 22 липня, під час вечірньої служби, яку проводив священник Федір Яскевич, у церкву вдарила блискавка, та, на щастя, пожежі не трапилося. З тих пір жителі Недригайлова згадували цей день з «особеним благоговением»⁴⁹.

У 1832 році за ініціативою настоятеля собору протоірея Василя Васильківського недригайлівський купець Г.Ф.Ельфимов доставив усю цеглу на будівництво кам'яної трьохпрystalьної церкви за власний рахунок. Значні пожертвування на будівництво зробили дружина купця Ганна Іллівна, яка віддала 1500 карбованців сріблом на головний іконостас, церковний староста купець Є.Зезулін, титулярний радник І.Богданович, міщани Є.Максимова та В.Соколов, унтер-офіцер Канін та його дружина. Допомогали також і недригайлівський приватний пристав А.Богдановський, волосний голова Л.Гордієнко та інші громадяни.

У 1838 році розпочато будівництво Покровського храму, який був споруджений 1851 року. Йому було віддано 210 десятин землі. Храм, збудований на честь Покрови Пресвятої Богородиці, мав два престоли: на ім'я Святої Тройці та Святого Христова Миколи. Число прихожан Покровської церкви з 1730 р. до 1790 зросло відповідно з 2100 до 2395 чоловік, а Миколаївської – з 3498 до 4155.

13 березня 1843 р. (за старим стилем) в Недригайлів прислано «для следствий частного пристава с жалованием 400 рублей». У волость згодом був призначений і поліцейський наглядач колезький секретар З.Ф.Бутовський. На початку ХІХ ст. у містечку церковним старостою був великий фахівець з юридичної справи титулярний радник Пилип Безуглов, який раніше служив у Харкові, а потім став секретарем Недригайлівської міської ратуші⁵⁰.

До середини ХІХ ст. недригайлівська ратуша відала питаннями місцевого життя. На її печатці, якою скріплювалися документи, навколо двоголового орла був напис «Печать Недригайловской градской ратуши». До війни з Наполеоном ратманом при ній був Матвій Ельфимов, канцеляристом служив Никифір Попов. Знову переважно російські прізвища мали люди, які уособлювали державну владу у заштатному містечку.

Прийжджаючі до міста і відїжджаючі з нього повинні були інформувати про це поліцію, а з 11 січня 1849 р. за недоведення до відома властей про своє переміщення з винних стягувався штраф.

У 1854 році замість ратуші в Недригайлові була введена міська Дума, до складу якої входили голова, двоє гласних і секретар. Судові справи розглядала Лебединська міська ратуша. Секретар Не-

дригайлівської думи в 1854 р. отримував жалування не більше 150 крб. сріблом за рік. «Присутственные места» в 1854 р. репрезентували такі органи місцевої влади як міська дума, сирітський суд, міські депутатські збори та квартирна комісія⁵¹.

З 7 березня 1839 року в Недригайлові було дозволено «устраивать крыши из соломы с раствором глины и навозу». В цьому ж році, восени, під Кулішівкою знайшли рештки скелету мамонта.

Ось так коротко можна охарактеризувати деякі сторони життя позаштатного містечка. Про населення, його кількісний та соціальний склад, заняття, господарський розвиток мова піде в наступному розділі.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ДО 1861 РОКУ

8. Населення

Відомо, що з часу виникнення Недригайлова сюди на поселення приходили люди з різних країв як України, так і Росії. Українці-переселенці, які прибували на Слобожанщину, в офіційних російських документах називалися «черкасами» і поділялися на «начальних», «рядових» або ще «пашенных» та «мищан»⁵².

В Недригайлові українських переселенців називали «пашенними черкасами». Таку назву вони отримали завдяки основному заняттю – землеробству. Місцеве населення ставилося до переселенців без особливих симпатій, оскільки були від них в «тесноте» і з ними «государевым людям в Недригайлове жить немочно». В одній із численних відписок середини XVII ст. недригайлівський воєвода згадує, що в місті «служилых людей» було не багато, тому цивільне населення теж виконувало військові функції. Починаючи з 50-х років XVII ст. у Недригайлові почало переважати українське населення.

Соціальна картина міста була досить типовою для тієї пори. Основну масу населення фактично складали селяни, яких можна назвати й міщанами, бо чітке розмежування провести складно. Селяни, як окремий стан, з'явилися в цих краях одночасно з козаками. Вони швидко оселялися як вільні хлібороби, зберігаючи ще з Гетьманщини назву «посполиті». До царської скарбниці платили певний податок, але довгий час зберігали за собою право вільного переходу з місця на місце.

Дещо привілейованийий статус мали в Недригайлові козаки, які поділялися на дві категорії: козаків «виборних» (або компанійців) і «підпомічників». Виборні самі відбували службу, підпомічники ж (бідніші козаки) практично не служили, а допомагали виборним грішми, провіантом, амуніцією. У кожного компанійця могло бути від 2 до 7 підпомічників. Спершу фактично кожен переселенець мав право приписатися в козаки і взяти, на основі займанщини, ділянку землі. Таким чином володіння землею було тісно пов'язане з

виконанням військових обов'язків. Більшість козаків-підпомічників не мала свого господарства і вимушена була жити при заможних козацьких сім'ях.

Міщанами та селянами управляла міська ратуша Недригайлова. Поступово козацька старшина примушувала простих козаків і «пашенных людей» виконувати різні повинності на користь держави. Наприклад, заготовляти для війська сіно, лагодити мости, надавати свої підводи для перевезення чиновників.

Про суспільне розшарування та кількісний склад Недригайлова деяке уявлення дають статистичні матеріали Харківського перепису 1660 року. На основі так званих розборних книг тих же років дослідник В.Сторожев подав таку статистику соціального складу населення Недригайлова: у місті, разом з селом Ольшанкою, проживало 489 козаків, 992 міщан та «пашенных людей», тобто 1481 особа чоловічої статі. Для порівняння: в Лебедині на той час мешкали 861 козак, 128 міщан, 224 «пашенных мужика»⁵³.

У 1672 р. у Недригайлові служивих людей проживало 104 чоловіки. Крім козаків та селян – ремісники, купці, духовні особи, дворяни та «дети боярские»⁵⁴.

На кінець XVII ст. в місті нараховувалося 20 рейтарів, 20 солдат, 50 «недорослей», записаних у солдати, 21 донський козак, яким платили по 6 крб. та давали хліб, один «знаменщик» з жалуванням 9 крб. на рік. Також проживало 13 недригайлівських дворян та дітей боярських, які вже дістали відставку по службі в полку «за старостію и увечиєм», 6 пушкарів, 8 так званих міської служби черкас.

На початок XVIII ст. у міському посаді мешкали козаки, священнослужителі та «всякие жилецкие люди»⁵⁵.

Відлуння деяких історичних подій долітало до стін сотенного містечка. Під впливом московського «мідного бунту» 1662 р. відбулися незначні виступи і серед козацько-селянських мас Слобожанщини. В Недригайлові зачитувався указ про розправу над учасниками бунту в Росії⁵⁶.

У 1668 р. загони гетьмана І.Брюховецького разом з татарами Кримського хана Калга-Султана з'явилися неподалік Недригайлова. Шляхом розповсюдження чуток про те, що російський цар має намір передати українців польським панам, Брюховецькому вдалося залучити на свій бік частину українського населення сотенного містечка. Але більшість, разом із сотником П.Семеновим, залишалася вірною цареві.

Гетьман, перебуваючи в Гадячі, надсилав до Недригайлова «престные листы» з тим, щоб жителі підтримали його. Коли прихильники Брюховецького та союзники татари вдерлися до міста, то не-

щадно пограбували його, в тому числі храм Покрови Пресвятої Богородиці, розорили багато садиб, поранили попа Леонтія, якого потім в кайданах відвезли до Ромнів, де той перебував до наступного року. Козаки гетьмана різками та батогами посікли російських людей. «Переписная книга» Недригайлова, складена після вчиненої повстанцями пожежі, зберегла реєстр спалених та розорених садиб. Причину пожежі пояснює приписка, в якій говориться, що недригайлівські черкаси «их изогнали и в то число дворы их без остатку разорили»⁵⁷.

У 1669 р. жителі Недригайлова і присілка Ольшанки принесли повинну цареві, сповіщаючи, що їх силою змусили пустити до себе татар і повстанців. І, коли ті покинули сотенне містечко, жителі не забарилися заявити про вірнопідданість царю-батюшці. У відповідь на чолобитну московський монарх писав: «били нам челом недригайловцы сотник Павел Семенов со всеми недригайловскими, ольшанскими и с терновскими жителями... Велю их отдать и принять в подданство по-прежнему»⁵⁸.

До речі, татари не вперше капостили в нашому краї. Збереглося свідчення, що 30 серпня 1658 р. до Путивля тікали недригайлівський піп Олексій Січень та вільшанський батюшка Ігнатій. На допиті вони повідомили, що на полі під Недригайловом їх схопили, пограбували й висікли татари. Також розповіли, що татари розбили Вільшанську слобідку, взявши в полон чимало людей, а з недригайлівцями бились усю ніч⁵⁹.

На Дону 1668 року почався бунт під проводом Степана Разіна, відлуння якого докотилося і в Слобідську Україну. Наприкінці 1670 р. в Недригайлові трапився непримітний інцидент, так чи інакше пов'язаний з цими подіями. Гетьман Лівобережної України Д.Г.Многогрішний послав до царя свого сотника Василя Бурковського з тим, щоб той в Малоросійському приказі «известил словесно» про те, як гетьман ішов з військом до Гадяча, а в цей час недригайлівські козаки «подговорили в Недригайлов» голову московських стрільців Михайла Колупаєва. І гетьман повелів за «тот подговор» недригайлівських чотирьох чоловік схопити й кинути до роменської в'язниці, бо підозрював їх у зв'язках із бунтівниками С.Разіна. Далі слідством було встановлено, що «за теми недригайловцами никакого воровства не объявлялось и с Стенькою Разиным на воровстве нигде не были». Потім до гетьмана листовно звернувся воевода, і той відправив назад до Недригайлова тих нещасних чотирьох козаків⁶⁰.

Політика царя Петра I вимагала надриву всіх провінцій держави, в тому числі й Слобідської України. На короткий час, до 1700 р., на козацьких підпомічників накладено особливий податок – по одному карбованцю з душі.

23 квітня 1702 року по указу царя недригайлівському воєводі Гнату Кулешову було велено замість служби зібрати гроші з рейтарів, їх дітей та солдатських, з пушкарів, їх дітей та рідних. Тобто, служба цим людям замінювалася грошовим податком.

У другій половині XVIII ст. інколи соціальна напруга в місті сягала свого апогею, хоча це не було типовим явищем. Так, наприклад, жителі містечка, підтримані одним із гайдамацьких загонів, у 1767 р. виступили проти місцевого поміщика М.Головкина, розгромили маєток, порозбирали майно⁶¹.

Неодноразово з'являвся у цих місцях відомий гайдамака С.І.Гаркуша зі своїми товаришами, який протягом 1768-1783 рр. сіяв паніку серед багатіїв Лівобережжя та Слобожанщини. Цікаві свідчення дають нещодавно повністю видрукувані протоколи його допиту під час слідства 1784 р. у Роменському повітовому суді. Десять днів «два рази уходивший с каторги Семен, Иванов сын, Гаркуша...» давав відповіді на запитання царських чиновників. Слід мати на увазі, що свідчення ці давалися «під ударами канчуків», тому Гаркуша зображує свій загін як купку невдах-чумаків, дрібних торговців, а то й просто гультаїв.

Ось що, зокрема, розповідають скупі рядки. Після того, як загін гайдамаків на чолі з С.Гаркушею пограбував у с.Вороніж (нині Шосткинський район) будинок пана М.І.Холодовича і поділив поцуплені гроші та майно, Гаркуша зі своїм товаришем Романом Босенком ще 6 днів залишалися на квартирі якогось Бардака, «будучи оным угощаемы». Можливо, це був не хто інший, як «живущий за Смілим в хуторі козак смілянський Кондрат Бардак». Потім, залишивши у нього відібрані у пана гроші і взявши з них лише сто карбованців на дорогу, поїхали шукати міста «где бы поселиться». Їхня дорога пролягла через Костянтинів (нині село Недригайлівського району), а звідти повз Бродок (Недригайлівського району) та Ромоданівський тракт.

Одного разу ватагу Гаркуші переслідували козаки. Тікаючи від погоні, гайдамацький ватажок цілісний день переховувався на болоті, а потім, як стемніло, добрався до того ж Бардака, котрий «сожелея об нем», віддав Гаркуші залишок грошей та відвіз його на підводі в хутір Ракова Січ (нині теж Недригайлівського району). Гаркуша там швидко зорієнтувався, найняв місцевого чоловіка, сказавши йому, що він відстав від своїх возів, на яких привозив рибу, і поїхав з ним назустріч новим пригодам.

Далі 26 лютого (9 березня) 1783 р. в неділю після обіду приїжджали в с.Засулля під Недригайловом і зупинялися у якогось чоловіка прізвище Кухар, «ростом небольшого», сказавши йому, що вони

«кременчуцкие купцы». Заночувавши в Кухара, «совсем не знающего, что оны воры», гаркушівці наступного дня, у понеділок першого тижня великого посту, поїхали в Коровинці і Костянтинів, але не зупинилися там, а ставали лише «для покормлення лошадей». Потім авантюристи вирушили до Путивля. Доля їх ще раз закидала і під Засулля, і на Коровинський шлях, але скоро ця компанія «була узята в Ромні під караул» і опинилася за ґратами.

Ось таке і багато іншого повідав на допиті Семен Гаркуша, якому в 1785 р. був винесений вирок – довічна каторга на будівництві Херсону⁶².

Власне жителі Недригайлова кріпаками ніколи не були, бо вели свій родовід з козацтва та державних селян. А ось селяни окружних сіл жили на землях панів Головкиних та інших поміщиків. Згідно з указом Катерини II від 3 травня 1783 р. вони остаточно були прикріплені до землі. Норма панщини, як правило, становила три дні на тиждень. З 1776 р. селяни сплачували до державної казни подушне в залежності від кількості осіб чоловічої статі.

З кінця XVIII ст. Недригайлів отримав магістратське управління і став одним із дванадцяти магістратських міст Харківського намісництва⁶³.

Переважну більшість населення Недригайлова становили державні селяни, які сплачували подушне і постачали армії худобу, провіант та фураж. У 1837 р. замість подушного було запроваджено оброк із земельної площі та прибутків від промислів. Більшість державних селян були вихідцями з числа військових обивателів та селян-одnodворців. Ті сім'ї, які мали слабе господарство, ставали джерелом для поповнення контингенту поденщиків, працю яких використовували заможні селяни.

А тим часом події, які докорінним чином змінювали життя, не примусили себе довго чекати.

За часів Катерини I Слобідські козацькі полки переведено до відання Военної колегії і в кожному полку заведено роту регулярного війська, що стало початком кінця слобідського порядкування. До 1743 р. виборні козаки, які не відбували служби, мали платити податок. Від старшини було віднято підпомічників і знову повернуто до козацького стану. В 1748 р. вийшов наказ про заборону козакам переселятися в інші міста, що фактично закріпило і недригайлівських козаків до свого сотенного містечка. З часом на території Слобожанщини були зорганізовані гусарські полки, які вербувалися з місцевої громади. І саме їм віддавалася перевага. Останньою крапкою став маніфест Катерини II 1765 р. про скасування полкового козацького устрою на Слобожанщині. Цей рік мож-

на вважати останнім в існуванні Недригайлова як сотенного містечка. Козаки підсусідки та підпомічники були незабаром повернуті в особливий стан «військових обивателів», обкладені подушним податком. Козацьку старшину було переведено, на російський манер: обозний став прем'єр-майором, суддя – секунд-майором і т.д.

Варто також згадати ще про одну маловідому деталь життя Слобожан. У межах Слобідських полків проживали люди, приписані до Ландміліції – формувань на зразок народного ополчення. До одного з «ландміліцьких» полків приписані були і мешканці Недригайлова. Полки Ландміліції були утворені в 1723 р. із однодворців, які вийшли з нащадків служилих людей різних чинів: дітей боярських, козаків, стрільців, рейтарів, драгунів, солдатів та інших поселенців. Функція цих формувань зводилась до охорони кордонів, аж поки ця роль не була покладена на Слобідські полки. У 1763 р. із Ландміліції було велено сформувати десять піхотних і один драгунський полки, а в 1769 р. вони із ландміліцейських переіменовані в армійські і зрівнені з іншими полками.

На середину XVIII ст. в Недригайлові проживало 5179 чол. Значно змінився соціальний склад населення: 65 купців, 470 міщан і цехових, 4425 державних селян⁶⁴. На 1766 р. в Недригайлові мешкало 1735 чоловіків, 1538 жінок, всього – 3278 чоловік⁶⁵. На 1785 р. в містечку проживали 1475 чоловіків, 1495 жінок, з яких 167 чоловіків та 162 жінки – вихідці з однодворців або нащадків боярських дітей, 372 – оподаткованих черкас і 27 циган⁶⁶.

За даними з різних джерел помітні деякі розбіжності в оцінці кількості населення. Очевидно, вони пов'язані з недосконалістю методики обчислення.

На початок XIX ст. динаміка зміни кількості населення Недригайлова мала такий вигляд:

1808	–	4749 жителів	1809	–	4758 жителів
1810	–	4692	1811	–	4772
1812	–	4727	1813	–	4266
1814	–	4364	1815	–	4169
1816	–	4164	1817	–	4260.

Видно, що найбільше зменшення населення відбулося на межі 1812–1813 рр. Причина тому, певно, війна з Наполеоном⁶⁷.

Станом на 1858 р. в Недригайлові проживало 6090 чоловік, з яких 2906 – чоловіки та 3184 – жінки⁶⁸.

За даними десятої «народної переписи» в 1859 р. в заштатному містечку нараховувалося 1983 ревількі душі чоловічої статі, а кількість дворич – 660. Недригайлівський волосний голова Павленко згодом повідомляв Лебединському окружному начальнику про

те, що після перепису кількість ревізських душ зросла до 2003, а число селянських дворів – до 845⁶⁹.

Згідно з інформацією губерньського статистичного комітету за 1861 р. в Недригайлові мешкало 5167 чоловік: 2835 чоловіків та 2332 жінки. Із них 15 спадкових дворян, 3 особистих дворянина, 54 духовні особи, 89 купців, 336 міщан, 60 цехових, 3160 державних селян та 68 чоловік «безсрочно-отпускных нижних чинов»⁷⁰.

9. Землеволодіння

Земля для недригайлівців завжди була головним джерелом і засобом виробництва, тому володіння нею залишалось повсякчас найважливішим питанням.

Московський уряд з початку заселення Слобожанщини не проводив рішучої політики щодо самовільних поселенців. Це об'єктивно сприяло зростанню самовільних захоплень земель українцями. Про такий стан справ у нашому краї і повідомляли Путивльські воєводи С.Прозоровський та І.Ляпунов до Посольського приказу на початку вересня 1649 р. Вони писали, що під Недригайловом порічках Сула і Терн самовільно поселяються «литовские люди», захоплюють землі та угіддя, «пчелиные многие пасеки поставили и всякой пасечный завод завели». Тим поселенцям незабаром «без бою і без задору» місцева влада запропонувала залишити незаконнозайняті землі і повернутися на «литовскую сторону». Проте, лише частина прибульців виконала це прохання.

Згадані воєводи повідомляли до Москви, що українці з Костянтинова на недригайлівських полях будують двори, заснували село Кулішівку, обробляють землю, косять сіно. Недригайлівський сотник Дмитро Кирєєв писав у Путивльську канцелярію, що на «государеве земле» вище Недригайлівської слободи Торкмишівки, на річці Сулі, переселенці «живут на пасеках со пчелою и хлеб сеют, и сено косят, и животиною толочат». На прохання воєвод до уряду дати вказівку, що робити «с заимщиками», на відписці була поставлена «помета»: «Государю чтена и боярам: подождать того, как к нему потом Хмельницкий отпишет»⁷¹. Путивльський воєвода Ф.Хрущов у 1678 р. повідомляв, що у Недригайлівському повіті в селах Олешенка і Деркачівка знаходиться більше 1000 дворів, власники яких українці. Вони не сплачують податок, ще й торгують «безоброчно» вином. Дуже здивувало воєводу й те, що в них ще й «приказного человека никакого нет». Жителі цих сіл заявили, що вони несуть службу в Сумському козацькому полку⁷².

У період Хмельниччини із нового «отдаточного города» Недригайлова голова Василь Головленков з «черниговцом» Данилом Стариновим посилали «в литовский город в Константинов» стрільця І.Стартонова з товаришами «для проведования всяких вестей»⁷³.

А тим часом приплив населення на недригайлівські землі дедалі зростав. І певний час уряд був змушений визнавати за переселенцями право на самоврядування, дозволяв безоброчно користуватись землями, надаючи право безмитно торгувати вином, пивом, медом. Це зволікання було навмисне, бо стимулювало активне освоєння слобожанських земель та зростання кількості населення. Сюди тікали й з Польщі. У зв'язку з цим польський магнат Я.Вишневецький в листі від 28 січня 1648 р. вимагав від путивльського воєводи Ю.Долгорукова повернення селян, які переселялися на недригайлівські землі.

Основою права власності на землі була так звана вільна займанщина. Потенційні власники займали землі, а потім уже юридично оформляли це право.

У 1668 р. Сумський полк отримав царську грамоту, згідно з якою козаки й міщани могли надалі володіти землями, сінокосами та лісами, які вони раніше займали, а воєводи не мали права втручатися до їх господарювання та виміряти їх землі. У 1672 р. «высочайшим указом» московським людям, дворянам, «детям боярским» велілось без особливого дозволу пустуючих земель в помістя нікому не давати, вотчину не продавати і не міняти, щоб служилим «утеснения и изгоны в землях оскуднения не было»⁷⁴.

Землевласником у Недригайлові була церква, яка мала 302 десятини землі (1 десятина = 1,0925 га). У 1688 р. церкві віддали козацькі землі між Торкмишівкою і річкою Попада⁷⁵.

У 1732 р. право «вільної займанщини» було скасоване, але хто володів землею, той зберігав це право й надалі. Вільна роздача земель була припинена.

На 1778 р. в Недригайлові налічувалося 3278 десятин зручної землі, з якої 270 десятин було заселено, 2600 десятин вигонної землі, 408 – лісових площ⁷⁶. У 1785 р. в Недригайлівському повіті було 163433 десятини землі, з яких 761 десятина належала церкві, 21218 – поміщикам, 382 – військовим обивателям та однодворцям, а 1335 десятин – належало конюшенній канцелярії та були економічними землями⁷⁷.

Навколишні землі перебували у власності поміщиків.

10. Господарство, торгівля, культура

Абсолютна більшість населення Недригайлова займалась сільськогосподарською працею.

Основною системою землеробства була довгий час трипільна, яка передбачала сівозміну з чергуванням парів, озимих та ярих культур. Пізніше її замінено багатопільною сівозміною. Хлібороби цих країв більше висівали ярих, ніж озимих хлібів, бо часто траплялися дощові або безсніжні зими, що призводило до випрівання посівів. Для обробітку землі використовували великі плуги, в які впрягали по чотири, шість чи вісім волів, а пізніше – коней. Застосовували також звичайні сохи з двома сошниками і рало. Для скорішого весняного посіву землероби звичайно орали свої наділи плугами під зиму (така оранка називалася зяб), а після того, як у березні відкриється земля, спочатку сіяли мак, далі ячмінь, пшеницю, овес, горох, сочевицю, просо, льон, коноплі, а на легких і сухих ґрунтах – гречку.

Зібране з поля збіжжя відвозили на тік чи стодоли або ставили в ожерди серед поля на нивах. При молотьбі клали снопи колосом вверху, щоб трохи підсохли. Заможніші хлібороби для молотьби робили спеціальні клуні. Молотили з розрахунком, щоб крім вимолоченого зерна одержати і на годівлю для худоби. В порівнянні з сіном сиромолотна солома становила половину зимового раціону худоби. І взагалі, як зазначали автори «Топографического описания Харьковского наместничества», – «хороший чи поганий урожай залежить, по-перше, від сприятливості весни і літа, потім від придатності ґрунту, від часу чи терміну посіву, від доброякісності насіння і, нарешті, від розуму і праці господаря, що сіє насіння в надра землі».

Вимолочене зерно господарі очищали від домішок, просушували під сонцем або на печах і відвозили молоти. Власникові млина, як правило, платили десяту частину хліба зерном, яка називалася «мірчуком». Плата грішми не практикувалася.

Поставлений на токах хліб зберігався в ожердах, а вимолочений ховався у земляні, так звані пашенні, ями, внутрішні стіни яких вкривалися рядами соломи. Зверху вони накривалися соломою або ж ще й дошками чи хмизом, а потім – землею⁷⁸.

Навколо Недригайлова на значних плантаціях вирощували тютюн, який потім продавали навіть за кордоном. В більшості вирощували простий тютюн і в дуже незначній кількості віргінський та амофорський. Вирощування цієї культури було настільки поширене, що Недригайлів сміливо можна назвати ще й тютюновим містечком.

За наказом Катерини II в Україні видано інструкцію, яка сприяла розвиткові тютюнництва, а в сусідніх Ромнах створена спеціальна контора, що займалась розведенням і поліпшенням сортів тютюну.

У XVII-XVIII ст. овочів недригайлівці вирощували дуже мало. А всього під посівами було зайнято 80453 десятини землі. З початку заснування Недригайлова поширювалося бджільництво. Ще в середині XVII ст. по річці Сулі на пасіках І.Гмирі, Т.Рудого, І.Торкмиша та І.Обихора налічувалося до 30 вуликів.

На прогодування «государевым подъемным лошадям» в кінці XVII ст. воеводи організували збір і відправку сіна. На цих роботах використовувалися міські жителі, солдати, козаки, пушкарі, які служили в Недригайлові. Так, наприклад, у 1688 р. такого сіна заготовлено 620 возів з яких наступного року відправлено до Рильська та Сум 320, а 300 залишилось стояти в скиртах.

Із Путивля часто присилали коней на відгодівлю. Недригайлівські сотники роздавали їх по селах та місцевим власникам, як правило «городовой службы черкасам». Так, у 1688 р. прислали 4 полкових «подъемных» коней «на корм», один з яких «пал» у поміщицьких селян в с.Будки.

У повіті на 1785 р. із 163433 десятин землі для сільського господарства розорювалося 120680 десятин, під сінокіс відводилось 24656 десятин, під посіви 80453 десятини з яких намолочували хлібів у четвертях (1 четверть – 209,9 кг): жита – 37008, ярової пшениці – 12387, ячменю – 9432, вівса – 60981, проса – 3346, гречки – 21305, гороху – 493⁷⁹. Отже, в процентному відношенні зернові розподілялись так: овес – 42, жито – 25, гречка – 15, яра пшениця – 8, ячмінь – 7, просо – 3, горох – 0,003%.

У 1787 р. Недригайлів пережив голод. 22 липня того року в містечку загорілася Покровська церква, від якої була велика пожежа. З 1799 по 1811 рік місто значно постраждало від нальотів сарани, «истребившей все хлебные произростания», біологічній активізації якої сприяло посушливе літо. Декілька разів нашествя цих комах наносило фатальні рани господарству недригайлівських селян. Це було справді стихійним лихом, часом неймовірним за масштабами. Колись люди розповідали, що на крилах сарани написано «Попуст божий». А в літописах її поява сприймалась як кара за людські гріхи. Де пролітала і сідала сарана, все винищувала за якихось дві години і відразу починалася дорожнеча на харчі. Люди були вимушені їсти хліб з лободою, жолудями. Єдиним ефективним засобом проти цих істот були свині, для яких це була смачна страва. Від неї вони швидко товстіли, однак ніхто потім не хотів їсти їхнього м'яса, бо та нечисть, що скоїла стільки лиха, викликала

у людей огиду.

Уряд цими нальотами комах теж був занепокосений. Навіть у Сенат до Петербурга було наказано «прислать саранчи от двох до чотырех в спирте в склянницах больших...» Найефективніший засіб влада вибрала такий: «...неупуская и малейшего времени, собрав тех и своих сотен обывателей с плугами, те все места, где только саранча залегла на зимовку и икру выпустила, велели плугами зорать. И согнав туда обывательские же свиньи, сколько возможно больш число, допуститъ рыть и топтать, чтоб оная (саранча) вовсе была выгублена и в будущее лето выплодиться отнудь не могла...».

У 1831 і 1848 рр. містечко спіткала ще одна біда – епідемія холери, від якої в 1831 р. померло 119 чоловік, а в 1848 – 122. Крім цього в 1826 та 1841 роках у Недригайлові відбувся падіж великої рогатої худоби. Так, у 1826 р. загинуло майже дві третини всього поголів'я, а в 1841 р. – половина стада. 1831, 1835, 1839 рр. видалися неврожайними⁸⁰. Всі ці нещастя негативно вплинули на рівень життя у місті.

Крім землеробства частина жителів була зайнята в обслуговуванні та на переробці продуктів сільського господарства. У відписках сотників, датованих серединою XVII ст., згадується, що в Недригайлові на Сулі, в 7 сажнях від острогу, працював млин, власниками якого були путивляни Василь Новіков та Юрій Тонкий. З Костянтинова до цього млина приїжджали молоти зерно по 50 і більше чоловік⁸¹.

На початку XVIII ст. біля «Казенного містечка» в Недригайлові працювала «государева оброчная мельница». На тому млині було два амбари з чотирма каменями, за якими знаходилися дві товчії по 5 товкачів, а між амбарами шість коліс, які приводились в рух енергією води. Цей млин був на оброці у недригайлівського солдата Володимира Картуліна, який сплачував до казни 43 карбованці, 16 алтин і 4 гроша на рік⁸². Млинарство тривалий час залишалося традиційною галуззю господарювання.

В середині XVIII ст. в містечку було дві церкви, 913 будинків, з яких тільки три цегляні, 10 магазинів-складів, 6 постійних дворів. Головним предметом збуту в першій половині XVIII ст. залишався тютюн місцевого виробництва. Ремісники виготовляли та лагодили вози, гончарний посуд, поширеними були кравецьке та швецьке ремесла. Також займалися ткацтвом, виробництвом сукна та полотна. Частина жителів заробляла на прожиття чумакуванням.

На середину XIX ст. в Недригайлові було 65 млинів, працювали мило-варенний завод і дві миловарні. На цей час всі річки, крім Сули стали «совсем незначительны» у порівнянні з XVII ст. На них

ще було видно залишки гребель і «старики помнили значительность этих плотин и их мельниц». У водоймах недригайлівці ловили шук, карасів, окунів, лящів, йоршів, в'юнів, линів, плотву та раків⁸³.

З часом прискорювався процес втягування натурального господарства в товарно-грошові відносини. Продукти сільського господарства та вироби ремісників продавали на місцевому та навколишніх торгах, які відбувалися щотижня. В Недригайлові з першої половини XVII ст. на рік проходило чотири значні ярмарки: на свято Преполовнення, Успенська – 8 вересня, Дмитрівська – 26 жовтня, Миколаївська – 6 грудня. Оборотний капітал їх складав 5.000 карбованців сріблом. Головним предметом торгівлі були тютюн, хліб, одяг, шкіри. Тютюну вироблялося 10-15 тисяч пудів на рік ціною від 30 до 40 копійок. Ярмарки тривали не більше двох днів. Приїздили на них купці з Путивля, Ромнів, Сум, Рильська, Смілого та Тернів.

До середини XIX ст. продаж тютюну зріс до 50-60 тисяч пудів на рік (800-1120 тонн).

При сприятливих природних та економічних умовах кількість ярмарок збільшувалася, і навпаки. Так, у Недригайлові, наприклад, 1779 року їх було три, а 1787 – жодної. В 1787 р. люди пережили, як уже згадувалося, голод⁸⁴. Автор «Топографічного опису Харківського намісництва» вважали, що сумські ярмарки знівельовували торгівлю всіх сусідніх з ними міст і містечок. Професор Д.І.Багалій дотримувався думки, що сумські ярмарки не шкодили їм, а навіть «приводили до постійної торгівлі». А порівняно менші масштаби торгових операцій він пояснює тим, що «отсі городи Лебедин, Білопілля, Недригайлів й Межирич – нічим не відрізнялися від слобод»⁸⁵.

До 1861 р. всі двори в Недригайлові несли постій, працювало 3 давки, 6 заїжджих дворів. Працювали воскобійний завод із медовою банею, сальносвічковий та мильний заводи, сума доходу яких рівнялася 2.000 карбованців на рік.

На цей час помітно зросло й число чумаків, які переважно були вихідцями з державних селян. Так, у 1861 році в Недригайлові на відлучку видано 542 паспорти, з яких 474 – державним селянам, 7 – купцям і 61 – цеховим людям⁸⁶.

Культурні надбання тогочасного населення Недригайлова – більш ніж скромні. З селян одиниці вміли читати й писати. Носіями грамотності були священики двох церков та деякі дворяни. Саме духовні особи протягом XVII-XIX ст. були головними просвітителами в нашому краї: разом зі Словом Божим вони несли грамоту, шаня про навколишній світ. З ініціативи козаків та селян при

місцевій церкві ще в 30-х роках XVIII ст. створена школа початкової грамоти, яку відвідувала незначна кількість учнів. На початку XIX ст. в Недригайлові відкрилось парафіяльне училище, яке фактично було школою з релігійним нахилом. У 1811 році в ньому навчалося 22 учні⁸⁷.

До нашого часу зберігся оригінал документа від 9 січня 1811 року. Це довіреність, видана недригайлівською міською ратушею «недригайловской жительке дворянке купца Василя Калугина жене Ирине» від «помещицы порутчицы Татьяны Ивановой дочки по отцу Коптевой, а по мужу Тимченко-Рубаном подписана, в том сия ратуша за надлежащим подписанием и с приложением казенной печати свидетельствует»⁸⁸. Як бачимо, не всі й пани володіли письмом.

В першій половині XIX ст. в Недригайлові розпочало працювати ще одне приходське училище, в якому щорічно навчалося 30-38 учнів. Дехто з багатших сімей мав можливість здобувати освіту за межами містечка. Так, у 1830 році в Харківському «Институте благородных девиц» та в губернській гімназії виховувалися і недригайлівські учениці. За їх навчання місцева казна сплачувала 400 карбованців щорічно⁸⁹.

В Недригайлові розпочато будівництво лікарні. В 1843 році місто одержало «на лечебницу» ще 2000 крб. понад встановленої суми⁹⁰.

А тим часом кількість населення в місті невинно зростала. Коли в 1837 році було 5150 жителів, то в 1847 р. – вже 5873, а в 1858 – 6090 чоловік⁹¹.

Підбиваючи підсумок соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Недригайлова феодальної епохи, треба відзначити, що адміністративна територія сучасного району після монголо-татарського нашествия довгий час пустувала і тільки на початку XVII ст. сюди прийшли люди на постійне проживання. Це були вихідці з Наддніпрянської України, а також українці з Московщини та російські селяни. Уряд, виходячи з міркувань захисту кордонів, надавав переселенцям значні пільги. Найважливішою поступкою було право вільного займу землі для будівництва слобід, міст та особистого користування.

Довгий час Недригайлів залишався важливим у військовому відношенні пунктом, але з подальшим заселенням Слобожанщини та просування кордонів на південь, він поступово втрачав первісні функції і перетворився на незначне заштатне містечко. Соціально-економічні відносини в цьому краї були типовими для пануючої епохи феодалізму, але на початок XIX ст. почали з'являтися перші

елементи капіталістичних відносин. Натуральне господарство поступово втягнулося у товарно-грошові відносини. Кріпосного права, як такого, в Недригайлові не знали, тут мешкали державні селяни, і тому буржуазні відносини приживалися не так боляче і не викликали гострих соціальних конфліктів.

В ЕПОХУ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

11. Населення в нові часи

Відміна кріпосного права в Російській імперії у 1861 р. недригайлівців прямо не стосувалася. За даними статистичного комітету 1861 року в Недригайлові мешкало 5167 чоловік (2835 чоловіків та 2332 жінки). Із них 15 дворян по спадку, 3 особистих дворян, 54 духовні особи, 89 купців, 336 міщан, 60 цехових, 3160 державних селян, 68 чоловік «безсрочно-отпускных чинов»⁹². У 1885 р. в заштатному місті Недригайлові населення становило 6761 чоловік. Переважна більшість населення була православними християнами⁹³.

Недригайлів належав до першої з чотирьох мирових ділянок Лебединського повіту і до третьої призивної ділянки з центром у слободі Вільшані. До кінця ХІХ ст. кількість населення в містечку зростала. Але були роки, коли воно зменшувалося. Так, наприклад, було 1882 року, коли в Недригайлові за рік народилося 172 хлопчики та 191 дівчинка, а померло 187 осіб чоловічої статі та 199 жіночої. Того ж року в місті укладено 72 шлюби⁹⁴. Такі демографічні особливості можна пояснити значним неврожаєм, що випав на 1882 р. У цей важкий час населення міста отримало значну хлібну позичку від Лебединського земства, що дозволило стабілізувати ситуацію. Ця позика надавалась з умовою обов'язкового повернення⁹⁵.

На 1893 рік в Недригайлівській волості налічувалося 4025 чоловіків та 4060 жінок⁹⁶.

У 1897 році по всій Російській імперії був проведений перший перепис населення. Згідно з його матеріалами чисельність постійного (осілого) населення в Лебединському повіті на 9 лютого (28 січня) 1897 р. становила 178659 чоловік, з яких: осіб чоловічої статі – 49,8%; міського населення – 12%; українців – 95,2%. В Недригайлові на цей час мешкало 7129 чоловік, що становило 4% від загальної кількості жителів повіту. Для порівняння: в Сумах тоді проживало 27575 чол., в Лебедині – 14206, в Ромнах – 22539, в Путивлі – 8865⁹⁷. За даними на 1899 р. у Недригайлівській волості нараховувалося 8164 чоловіки⁹⁸.

Після 1866 року в заштатному містечку діяла міська дума, сирітський суд, міські депутатські збори, квартирна комісія. Після земської реформи 1864 р. Лебединська земська управа відала питаннями

будівництва, утримання шкіл та богоугодних закладів, вела статистику та контролювала ряд інших питань місцевого значення. Лебединські повітові земські збори збиралися регулярно і публікували звіти про свою діяльність у «Журналах Лебединського Уездного Земського Собрания».

В 1885 р. головою Недригайлівської міської думи був Г.Ф.Жмака, вихідець із міщан; секретарем – селянин І.І.Вечірка. Міський голова очолював і міську управу – виконавчий орган думи. До управи також входили заступник голови селянин П.П.Омельченко, селяни Д.Г.Онопрієнко та І.І.Вечірка. Члени міської управи були членами сирітського суду на чолі з тим же Жмакою.

Про 1885 рік відомо ще й те, що влітку була пожежа, від якої згоріло 30 будинків і нанесено збитки на 14500 карбованців, а від поліцейського управління повіту до Недригайлова прислано поліцейського наглядача О.С.Голубченка⁹⁹.

У 1900 році у Недригайлові налічувалося 924 двори, в яких проживали 5682 чоловіки (5237 селян, 265 міщан, 19 купців, 31 духовна особа, 28 дворян).

Головною проблемою для сільського, в переважній своїй більшості, населення повіту була земля. Тож саме це й було головною рушійною силою селянських заворушень під час революції 1905-1907 рр. В цей період Сумським окружним судом було порушено ряд кримінальних справ проти недригайлівців: Е.К.Закритого за образу особи самодержця Миколи ІІ, Г.Й.Пономаренка за пропаганду антимонархічних ідей та інші. Цих громадян чекала в'язниця, а потім особливий нагляд поліції. 1907 р. в Недригайлові проживав наглядач Харківського акцизного управління Ф.М.Лісовський, який вів пропагандистську роботу і за поглядами наближався до соціал-демократів¹⁰⁰.

У 1914 р. в Недригайлові діяло так зване спрощене управління, до якого входив міський староста, його помічник А.С.Васильківський та інші. Посаду недригайлівського волосного старшини займав Д.Д.Коровинський, писарем при ньому служив Р.С.Кліщенко. Головою суду був П.В.Безсмертний. Священиком у Покровській церкві служив Г.П.Макухін¹⁰¹.

У Недригайлові на різні витрати використовували кошти, що надходили від так званого оціночного збору, яким обкладалося нерухоме майно. Тоді вартість нерухомості визначалася сумою в 44915 карбованців, а сума обкладеного доходу в 1796 крб. 80 коп. Тому сплата цих податей була обтяжлива і місцеві селяни виступали з вимогою перевести місто в розряд села. І дійсно, статус села більше підходив цьому населеному пунктові. Це підтверджує те, що

переважно більшість населення завжди становили селяни. Доводить це й уривок з одного повітового документа: «В Лебединском уезде существует заштатный город Недригайлов. Город этот, как известно собранию, представляет из себя заурядный тип деревни: в нем нет ни торговли, ни промышленности, ни даже промыслов, а по благоустройству своему далеко уступает Ольшане, Тернам... и другим селам Лебединского уезда»¹⁰². Можливо тут дещо перебільшено, але дійсно на початок ХХ ст. Недригайлів був типовим селом із відносно великою кількістю населення.

Недригайлівці завжди відзначалися консерватизмом, що, звичайно, притаманно селянам і часто застерігало від невиправданих кроків. Подібна психологія місцевого населення була історично обумовлена: Слобожанщина не мала досить визначного політичного минулого, співіснуючи з Гетьманською Україною та Росією.

Простий люд після 1861 р. ще довго залишався неписьменним. Так, у 1870 році недригайлівський волосний старшина Васильченко повідомляв у Лебединську повітову земську управу, що в Недригайлові з числа селян вміли добре читати лише 10 чоловік, а ще 12 були малограмотними. З селянок-жінок ніхто не розумів грамоти¹⁰³.

З початком ХХ ст. відбулися помітні зрушення в культурно-освітньому русі. В першу чергу це пов'язано з діяльністю земств. У Недригайлові тоді діяли одне міське приходське (з 1893 р.) та жіноче початкове училище (з 1888 р.). Вони утримувалися на спільні кошти Лебединя, Недригайлів та Лебединського повітового земства. В приходському 1899 року навчався 151 учень, а до кінця 1901 р. – 160. Викладачі Недригайлівського приходського училища отримували заробітну плату в 290 карбованців, що була вищою від нормативних окладів на основні постанови Училищної Ради, яка вирішила так, виходячи з наявності «значительного числа учащихся».

В жіночому училищі на початку 1900 року навчалася 26 дівчаток, а до кінця року – 30. Більшість учителів того часу закінчили курс навчання в церковних закладах, хоч освіта вже активно набувала світського характеру. Так, наприклад, вчителька Недригайлівського жіночого училища Корнієнко, яка працювала з 1892 року, педагогічну освіту здобула в єпархіальному училищі. Також у цьому училищі працювали вчителі Кліщенко, Лиханська, Ілларіонова. Учителем Закону Божого одночасно в приходському та жіночому училищах був священник Антоній Дикарев. Лебединське та Недригайлівське міські товариства витрачали на утримання цих закладів 1841 карбованець, що становило 5 відсотків їх бюджету. Навчальними посібниками училища були укомплектовані повністю.

У приходському училищі викладалися такі предмети, як садів-

ництво, городництво, бджільництво, шовківництво. Закінчивши цей заклад, випускники розумілися на певних сільськогосподарських заняттях.

Напередодні першої світової війни на кошти земств були збудовані школи в Червоній Слободі, Хоружівці, Курманах, Гринівці, Маршалах, Зеленківці, Мелешківці, Деркачівці, Іваниці – діти сільської громади дістали змогу отримувати початкову освіту.

Крім шкільних бібліотек, згідно із законом від 15 травня 1890 року, діяла народна бібліотека. Станом на 1 січня 1914 року на її полицях стояло 59 книг духовного змісту, 260 художніх, 105 – з природознавства, 60 – з географії, 70 – на історичну тематику та інші. Всього бібліотечні фонди становили 750 книг¹⁰⁴.

У той час медичне обслуговування в місті забезпечував лише один фельдшер. У 1892 році Недригайлівська міська дума порушила клопотання перед повітовими земськими зборами про призначення ще одного фельдшера. За відомостями на 1910 рік дві волості – Недригайлівську та Вільшанську з 50 населеними пунктами – обслуговували один лікар, три фельдшери та одна акушерка.

З 1 травня 1913 року розпочала роботу лікарська дільниця і в зв'язку з цим припинив діяльність фельдшерський пункт. Та з початком світової війни в 1914 році до армії мобілізовано дільничого лікаря Г.М.Добрицього, а скоро залишила роботу й акушерка.

У 1878 році в Недригайлові відкрито поштове відділення. Спершу поштовий зв'язок здійснювався між Недригайловом та Ромнами, а з 1892 р. його відкрито між Недригайловом та Тернами¹⁰⁵.

На початку ХХ ст. в Недригайлові знаходилась поштово-телеграфна контора, одна з шести в повіті. Телефонна лінія в Недригайлів проведена з Лебедина в 1902 році. За її проведення від села Вільшана до міста сільське товариство Недригайлова сплатило повітовій казні 539 крб. 35 коп¹⁰⁶.

У 1914 р. Лебединські повітові земські збори прийняли рішення асигнувати в наступному році 1239 крб. 30 коп. на будівництво в Недригайлові через Сулу до Засулля нового моста. Старий на той час став зовсім непридатним для експлуатації¹⁰⁷.

У 1907 р. купчиха М.І.Калугіна заклала нову Митрофанівську церкву в Недригайлові. Для її спорудження прихожани добровільно давали кошти, а 75-пудові церковні дзвони встановлювались громадою вручну. В 1913 році цей Храм був освячений.

Побут і звичаї недригайлівців формувалися протягом тривалого часу, переймався досвід численних поселенців. Хати були дерев'яні, обмазані глиною та побілені. Солом'яна стріха в голодні роки служила на годівлю худоби. В середині житла, як водилося у пра-

вославних, на покуті висіли ікони. Освітлювались хати свічкою або каганцем. З одягу носили свити, зимою кожухи, ще раніше – жупани. Чоловіки одягали кобеняки, кантуші, киреї, сіряки, сиві або чорні смушеві шапки. Дівчата ходили з непокритою головою, а жінки носили очіпок, який надівали ще на весіллі в супроводі пісень та обрядів. Були поширені довгасті очіпки, або як їх ще називали – кораблики.

Але поступово одяг почав змінюватися і втрачати старі традиції, які скоро були занедбані і забуті. Причина того – зростання фабричного виробництва тканин, що витісняли все домоткане. На Слобожанщині в одязі переважав білий колір, тоді як, наприклад, на Київщині – чорний.

В їжу вживали більше рослинних страв. Звичайно, улюбленими були борщ з капустою, буряками, картоплею, каша з молоком, галушки та інше. Зі спиртних напоїв здебільшого вживали німецьку горілку. Пили більше для товариського проведення часу. «Хоча й пили доволі, та пам'ятали себе».

Значне місце в житті займала віра: сектантів не було і релігійне життя православної громади довгий час трималося на підвалинах старих моральних та духовних принципів.

Все життя людей підпорядковувалося виробленим протягом багатьох років народним звичаям і традиціям, сутність яких була оповита таємничими забобонами¹⁰⁸.

12. Землеволодіння, господарство та торгівля

У II половині XIX, на початку XX ст. домінуючу роль в економіці Недригайлова продовжувало відігравати сільське господарство. Згідно з указом 1866 р. за державними селянами містечка в безстрокове користування закріплено по 2,6 десятини землі в розрахунку на ревізську душу. В Лебединському повіті, куди входив Недригайлів, у 1870 р. дворянам належало більше 100 тисяч десятин, а селянам – 9 тисяч десятин землі. На один поміщицький двір у середньому припадало по 1127 десятин, а на селянський – 2 десятини. Як бачимо, в Недригалові наділи дещо перевищували середньоповітові показники¹⁰⁹.

Після 1861 р. оренда та купівля-продаж землі сприяли соціальному розшаруванню селянства. В Недригайлові налічувалося 990 селянських господарств, з яких 65% належали біднякам, 30% було середняцьких і 5% заможних або кулацьких. 220 десятин землі перебувало у власності церкви¹¹⁰.

У 80-ті роки XIX ст. у Недригайлові 41% селян були безкінними, що змушувало йти на заробітки, вступати в орендну кабалу. А землевласник Русаков, наприклад, мав поблизу Недригайлова, на хуторі Овечому, 500 десятин землі та винний завод, купець Калугін – на хуторі Перетічки – економію та винний завод¹¹¹. Селяни, які не могли втримати власне господарство, продавали землю і ставали найманими робітниками. За роботу в наймах у 70-х роках XIX ст. платили від 20 до 30 копійок на день. Оплата на весняних сільськогосподарських роботах становила 27 копійок на день, а на жнивних підвищувалася до 38 копійок¹¹². На середину XIX ст. плата робітникам становила: пішому (в день) – 15 коп., кінному – 45 коп., за літо в середньому отримували 12 крб., за рік – 20. Щодо цін на товари, то вони були приблизно такі: за четверть жита (209,91 л.) сріблом – 1 крб. 80 коп., пшениці – 3 крб., житньої муки – 2 крб. 20 коп., пшеничної муки – 3 крб. 95 коп., гречаної муки – 3 крб. За пуд конопель доводилось платити 1 крб. 20 коп., льону – 2 крб. 50 коп. Один качан капусти коштував – 4-10 коп., віз буряків – 40 коп., кавун – 1/2-18 коп., диня – 1/4-7 коп., гарбуз – 1-3 коп., вінок цибулі – 3-20 коп., мішок огірків від 6 до 10 коп. За відро вишень просили 10-35 коп., слив – 3-15 коп. Пуд меду коштував 2 крб. 50 коп., пуд воску – до 13 крб. За коня у 1846 році давали від 30 до 85 крб., а до 1903 року його ціна зросла до 400-750 крб¹¹³.

Фактично існував надлишок робочої сили, тому недригайлівці змушені були часто йти на заробітки до промислових центрів Донбасу та в інші місця.

У 1885 році державні селяни були переведені на обов'язковий викуп, який мали сплачувати протягом 44 років, і зрівняні з рештою селян. На 1870 рік у Лебединському повіті 66,5 тисяч десятин, тобто половина всіх земельних фондів, належала 19 поміщикам та 40 куркулям. Друга половина, значно гірших земель, була розділена між 27097 селянськими господарствами¹¹⁴.

На 1883 рік у Недригайлові нараховувалося 1662 коней, 886 голів великої рогатої худоби, 645 овечок та 1056 свиней¹¹⁵.

У 1899 році по Недригайлівській волості було засіяно озимих хлібів на загальній площі 1750 десятин, з яких пшениці – 895 десятин, ярими хлібами – 1955 десятин. Зібрано з одної десятини урожаю озимих – 7 четвертей, пшениці – 6,5, ярого хліба – 8 четвертей¹¹⁶.

Хоча форми господарювання залишалися старими, аграрний сектор краю на початку XX ст. досяг помітних успіхів. Так, наприклад, у 1900-1901 роках на полях недригайлівців урожай озимини стано-

вив 10 четвертей з десятини, ярих хлібів намолочували 6,9 четвертей. Це були досить високі показники, враховуючи те, що на той час в середньому по Лебединському повіту урожайність озимих, наприклад, становила 7,6 четверті, ярих – 5 четвертей. Але, все таки, і ці результати були нижчі за потенційні можливості хліборобів. Причиною були спеки та заґухи, що в перші роки ХХ ст. тривали майже весь весняно-літній період і згубно впливали на врожай. У 1901 році під житом знаходилось 1800 десятин недригайлівської землі, ярою пшеницею було засіяно 520 десятин, ячменем – 850, вівсом – 730, гречкою – 260, просом – 160. З цих посівних площ зібрано 18000 четвертей жита, 2925 четвертей ярих хлібів, 4144 – ячменю, 6843 – вівса, 2210 – гречки, 1200 – проса¹¹⁷.

У 1905 році урожайність з десятини пшениці становила 62 пуди, а орендна плата за десятину землі доходила до 20 карбованців.

У пореформенному Недригайлові товарно-грошові відносини швидко набирали сили. В 60-х роках ХІХ ст. в місті було 10 торговельних лавок, 6 заїжджих дворів, відбувалося 4 ярмарки на рік, де продавали худобу, одяг, гончарні вироби, тютюн, цибулю, часник та інше. У 1864 р. працювали два пекарі, два шевці, два пасічники, п'ять бондарів, два ковалі. Промисловий сектор був представлений досить скромно: працювали два свічкових заводи, один миловарний, один цегляний¹¹⁸.

У містечку в 1900 р. працювало 8 торговельних лавок, одна булочна, 2 тютюнових склади та три чайних. Число ревізьких душ на початок століття становило 2420, тому середній наділ на душу в Недригайлові дорівнював 2,2 десятини. Наприклад, у Вільшані на 2150 душ припадала 8551 десятина і тому середній наділ був більший і становив майже 4 десятини. По Недригайлівській волості середній наділ був 3 десятини.

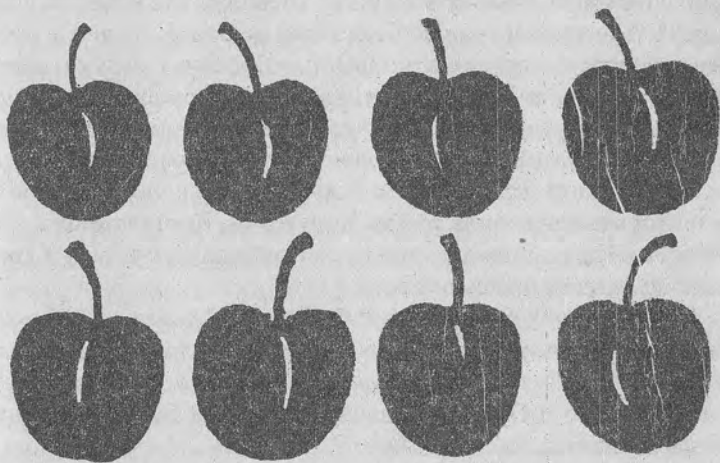
У 1914 році в Недригайлові діяло позико-ощадне товариство. У місцевих власників тоді налічувалося 1130 коней, 996 голів великої рогатої худоби, 885 овечок, 732 свині¹¹⁹.

Під час базарних днів до церкви з'являлося мало прихожан. Міська дума під тиском духовенства заборонила проведення у неділю торгів та базарів до закінчення церковної служби.

...Недригайлів продовжував життя. А жовтень стукав у двері Зимового палацу.

Частина друга

ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

13. В роки громадянської війни

Лютнева революція, а потім жовтневі події у Петрограді, поклали початок новітньому періоду історії, у вирі якого опинився Недригайлів. Після падіння самодержавства в кінці лютого – на початку березня 1917 р. в Лебединському повіті був призначений комісар від Тимчасового уряду. На центральній площі Недригайлова вчитель місцевої школи І.М.Олійник на невеликому мітингу сповістив землякам, що цар відрікся від престолу.

Ще влітку 1917 р. «в заштатном городе Недригайлове было выявлено недовольство универсалом Украинской Центральной Рады»¹²⁰. Скоро ілюзії щодо можливостей Центральної Ради були остаточно розвіяні. Вісті про революцію в Петрограді швидко досягли Недригайлова.

У першій половині січня 1918 року в Недригайлові вперше було проголошено Радянську владу, яку уособлювала виборна волосна рада¹²¹. Але така ситуація зберігалася не довго. Згідно з Брестським договором підрозділи німецьких озброєних сил окупували спочатку Конотоп та Ромни, а потім вийшли на рубіж Коровинці-Недригайлів. По річці Терн до впадання її в Сулу дислокувалися частини 5-ї більшовицької армії під командуванням Черепанова, який зі своїм штабом перебував у м.Ворожба. Більшовицька армійська розвідка контролювала район Хоружівки, Костянтинова, Недригайлова. Поруч, біля с.Великі Будки, займав позиції 1-й Харківський робітничо-селянський полк.

Командуючий 5-ю армією Р.Ф.Сиверс 27 березня 1918 року видав наказ про дислокацію і бойові завдання частин. Згідно з ним створювалася Тернівська бойова ділянка, яка займала фронт від Снігірівки по р.Терн до місця впадання її в Сулу. Командувати обороною цієї ділянки належало Черепанову, «коєму усиленно оборонять район от северной окраины с.Терны до винного завода и район Дергачи и Будки, высылая разведку по фронту на Черновку и Веселую, а вперед – на Бежевку, Хоружевку, Константиновку и Недригайлов». На фронті 5-ї армії противник базувався в містах Конотоп і Ромни. В зайятих населених пунктах німці проводили

реквізицію запасів. Невеликі загони і роз'їзди кайзерівських військ навідувались до Смілого і Коровинців.

У наказі по армії Сиверса згадується факт, який раніше замовчували: «... население района Терны, Недригайлов относится сочувственно к противнику. В г.Сумы и г.Белополье контрреволюционные выступления белой гвардии сдерживаются нашими отрядами и броневиками». Тепер важко коментувати ці рядки, але зрозуміло, що недригайлівці мали антибільшовицькі настрої²².

Наприкінці березня німці зайняли Недригайлів. Тим часом більшовики Лебединського повіту zorganizували в Недригайліві підпільну групу на чолі з Ф.Я.Даниленком. Біографія цієї людини – типове життя більшовика. Феоктист ще змалечку працював на будівництві залізниці в Краматорську, на шахтах та заводах. В армії 1 травня 1917 р. вступив до більшовицької партії. У квітні 1918 р. Ф.Я.Даниленко прибув з Одеси в Недригайлів. До таємної організації входили Д.І.Батура, Ф.А.Мацюк, С.Гречаний, О.Я.Даниленко, К.Я.Орловцев, І.В.Козлов, Д.С.Немцев та інші. Партійний осередок тоді об'єднував 12 комуністів. Та скоро Ф.Я.Даниленка вислідили і він потрапив до Лебединської в'язниці.

Економічне становище селян погіршувалося. Військові дії негативно впливали на їхнє господарство. Дорожнеча дійшла до того, що в червні 1918 року пуд сала в Недригайліві коштував 13500, а пуд борошна – 4150 крб.

Після німецько-австрійської окупації в листопаді 1918 р. Недригайлів опинився під контролем військ С.Петлюри. У січні 1919 р. з допомогою частин Червоної Армії була відновлена Радянська влада. Першим органом влади став ВРК (Військово-революційний комітет), головним завданням якого було наведення порядку на місцях та підготовка виборів до Рад.

Розпочав роботу волосний революційний комітет – волревком, який очолив Ф.Я.Даниленко, створені партійна і комсомольська організації²³. Головою комітету бідноти став Ф.А.Мацюк²⁴. Волревком був тимчасовим надзвичайним органом «диктатури пролетаріату», по-суті першим органом радянської влади. Він виконував усі функції Рад і їх виконкомів, організовував свою роботу на основі постанов і розпоряджень Радянського уряду. Однією з основних відмінностей ревкомів від постійних органів влади був принцип їх організації – вони здебільшого не обирались, як Ради, а призначались вищестоячими органами влади.

Після волосного з'їзду Рад, у лютому 1919 р., почав працювати волосний комітет незаможного селянства (КНС), куди ввійшли Ф.А.Мацюк, Г.І.Дериземля, А.М.Лещенко, Г.К.Токаренко,

В.І.Омесенко, П.В.Придуха¹²⁵. КНС діяли на підставі закону, а правом вступу до сільських і волосних комнезамів користувалися селяни, які мали до 3 десятин землі і звільнялися від хлібної розверстки, безземельні й малоземельні селяни. Від комітетів бідноти вони відрізнялися ширшою соціальною базою, але також не користувалися правами органів державної влади, а створювалися для сприяння сільським радам і волосним виконкомам. На чолі волосних КНС, що формувалися з представників сільських комітетів, була президія з 5 чоловік.

Комбіди, як організації сільської бідноти, утворювалися згідно з декретом ВЦВК від 11.06.1918 р. Їх завдання полягало в облікуванні продзапасів, вилученні надлишків, розподілі сільськогосподарського реманенту тощо. Обирати і бути обраними до комбіду могли всі, крім куркулів.

Відповідно до постанови Лебединської партійної організації від 29 травня 1919 р. недригайлівські комуністи організаційно підпорядковувалися Вільшанському комітету партії¹²⁶.

З наближенням військ генерала Денікіна, влітку 1919 року в Недригайлові була проведена мобілізація до лав Червоної Армії. Спочатку близько 60 чоловік, переважно комсомольців і комуністів, утворили загін, що влився в Лебединську роту, а потім ще певна кількість чоловіків взяли до рук зброю і діяли в складі Червоної Армії в районі Шостки та Середино-Буди. У серпні 1919 р. білогвардійці ввійшли в Недригайлів. Почалася реставрація старих порядків. Напередодні денікінської окупації голова Ревкому наказав комбідівцям покинути село, але білогвардійці встигли декого заарештувати. Так, зокрема, загинула одна з перших жінок району, яка стала на бік більшовиків, В.П.Камай. Лідер комуністів Ф.Я.Даниленко в підпіллі організував партизанську групу. Вона ввійшла до складу Тернівського загону, який проводив протиденікінські акції та виконував особливе завдання партії щодо постачання зброї з прифронтової зони в тил. 21 жовтня 1919 р. партизани розгромили збірний пункт по мобілізації в денікінську армію у Вільшані. Добровольці розбіглися, а партизанам дісталися 120 гвинтівок¹²⁷.

В останні листопадові дні 1919 р. під натиском Червоної Армії денікінці залишили Недригайлів. Першого грудня знову було створено волревком, при якому розпочали роботу такі відділи: земельний, продовольства та постачання, народної міліції та військовий¹²⁸. Ревком та Комбід частково конфіскували землю у багатих селян і поділили її між біднішими, як це визначалося декретом про землю Всеукрревкому від 5 лютого 1920 р.

У кінці квітня 1920 р. відбувся волосний з'їзд Рад робітничих

селянських і солдатських депутатів. Було обрано волосний виконавчий комітет на чолі з Ф.Я.Даниленком. З червня продовжив роботу комітет незаможного селянства, який очолював Ф.А.Мацюк. Згодом, коли Ф.Я.Даниленко переїхав до Лебедина, Мацюк очолив волвиконком, а головою КНС став А.Д.Цирулик¹²⁹.

Організаційно оформився партійний осередок, до якого входило 7 комуністів: К.С.Кігітов, С.Лисенко, Ф.Я.Даниленко, Ф.А.Мацюк, І.Ломонос, А.М.Лозенков, П.С.Міщенко¹³⁰. Три тисячі недригайлівців 1 травня 1920 року взяли участь у комуністичному суботнику, який мав започаткувати нове ставлення до праці.

Влітку 1920 р. ще вирував смерч братовбивчої війни. На території району діяли різні озброєні групи. В Недригайлові дислокувався підрозділ 12-ї армії в складі 400 червоноармійців. 19 серпня 1920 р. недригайлівський комітет незаможних селян провів мітинг, в якому взяло участь майже 2000 чоловік. Заслухавши доповідь Даниленка «Про бандитизм взагалі, зокрема про банду Махна» та доповідь Якубовича «Про поточний момент», присутні ухвалили резолюцію: «Шлемо свій палкий братерський привіт Червоній Армії, яка захищає інтереси трудящих усього світу і клянемося, що сприятимемо боротьбі з внутрішнім ворогом – бандитизмом – всіма силами і засобами». Учасники мітингу закликали «до перемоги як зовнішніх ворогів, так і внутрішніх бандитів, які своїми грабежами розорюють наші селянські господарства». «Обіцяємо, – говорилося в резолюції, – що будемо пильно стежити за ворожими елементами в своєму середовищі і викорінювати їх, а також слідкувати за правильним і своєчасним постачанням фронту»¹³¹.

На початку січня 1921 р. на Недригайлів здійснив наліт загін отамана Нестора Махна. Було страчено 9 чоловік, у тому числі зарубали голову комнезаму комуніста Г.К.Токаренка, міліціонера П.І.Міщенка та двох червоноармійців. 15 січня під Недригайлом відбувся бій між махновцями та летючим корпусом начдива 9-ї кавалерійської дивізії Нестеровича, якого послав М.В.Фрунзе. В результаті запеклої сутички махновці втратили 300 а червоноармійці 50 чоловік. Але і це не одвадило лихого отамана і він ще раз навідався в ці краї у червні 1921 року, коли йому протистояли частини 7-ї Володимирської стрілецької дивізії та кілька маневрових загонів Київського й Харківського військових округів. Аналіз дій махновських загонів вищим червоноармійським командуванням показав, що Махно в своїх пересуваннях тяжів до лінії Ромни-Недригайлів, і за наказом Р.П.Ейдемана радянські війська були зосереджені в цьому районі. Коли 26 червня прибув сюди «батько», то опинився під нищівними ударами червоних козаків

В.М.Примакова з бригади П.П.Григор'єва та частин сьомої дивізії.

28 червня під Недригайловом махновці відбили атаку піхотного підрозділу й на тачанках вирвалися з оточення. Невідступно переслідували їх в районі сіл Хоружівки, Беседівки, Гринівки та Біжівки червоні козаки комбрига Григор'єва. Біля Хоружівки кілька сот махновців зайняли кругову оборону, виставивши на головних напрямках до 30 кулеметів. «Летучий корпус» червоних 30 червня атакував їхні рубежі, змусивши відступити до Беседівки. Відступаючи, повстанці Махна в своєму тилу атакували кавалеристів червоного командира Нікуліна. Якби не брат відомого командира червоних козаків Володимир Примаков з двома сотнями бійців, то хто зна, як би все скінчилось.

Це був справді запеклий бій. Махно сам водив у атаку кулеметні тачанки, а в напружений момент кинув у бій навіть свій штаб і особисту охорону. З боку червоних у бою особисто брав участь, крім Володимира Примакова, комісар першого полку І.Куликов, який згодом помер від отриманих ран. Червоні козаки під Беседівкою захопили знамено махновців, козак Марко Баринов зарубав махновського прапорonoсця. Гірко і боляче говорити про війни, особливо ж – про війни громадянські.

Під натиском переважаючих сил червоних формування Махна відступали, але раз у раз зупинялись і вступали в бій. Втрати з обох сторін були значними. Лише червоних командирів загинуло 14 чоловік. Командувач збройних сил України, уповноважений Реввійськради республіки М.В.Фрунзе 16 липня 1921 року видав наказ №1928 про нагородження 48 бійців і командирів винищувального загону червоних козаків комбрига П.П.Григор'єва орденами Червоного Прапора.

Махновців загинуло більше 200, у їх числі командир однієї з груп Забудько, начальник штабу другої групи Феодосій Щусь, який з червня по серпень 1919 р. займав посаду начальника кавалерії військ Махна. Згадані події описані безпосереднім їх учасником, червоним командиром. Дослівно наведемо фрагмент його спогадів, що стосуються періоду з 26 червня по 6 липня 1921 року. «...К 11 часам 27 июня т.Эйдеман с полештабом был в штабе Роменского начуездучастка, причем перекрестным опросом сел по телефону и из доклада начучастка выяснилась следующая ситуация: река Сула прикрыта, как и требовалось, первым батальоном 58-го полка, 60-й полк уже сидит на подходах к Коровинцам. Истреботряд КВО с 8 часов утра двинулся из Ромны туда же. Махно ночевал в с.Чернышовка и 487-й полк его преследует с юга. По телефону дано задание 60-му полку передвинуться в Кустарник, что 2 версты западнее

Недригайлова, стать там в засаду и на случай подхода банды бить ее, предварительно впустив в село. Одновременно с этим распоряжением два легковых автомобиля полештаба выехали с частями в Коровинцы.

Истреботряд был встречен у западной окраины села Коровинцы: «клихие червонцы» двигались в стройном порядке, с хором трубачей, первые шеренги при пиках, настроение бодрое, веселое. Начотряда т. Григорьев тут же получил приказание двинуться после короткого отдыха на соединение к 60-му стрелковому полку и усилился привезенной полештабом 1 легковой бронемашинной 45 АБО – типа «Фиат».

Полештаб остался в Коровинцах, как центральном пункте связи и, прикрыв подступ к селу изъятой у истреботряда ротой стрелков, занялся выяснением обстановки...

Около 15 $\frac{1}{2}$ часов вернулся наш разведывательный автомобиль и донес, что в селе Камлычка он в упор наткнулся на банду и ушел под огнем ее. Несколько минут спустя милиционеры с мельничной крыши в Сакунихе сообщили: «у сел Камлычки и Перетички, в поле и по балкам строится много кавалерии».

Вскоре до слуха полештаба долетели звуки долгожданного боя...

В этом бою мы взяли в плен три пулемета и часть махновского обоза, убито 56 бандитов. Наши потери оказались невелики количеством, но погиб почти исключительно командный состав: были убиты начштаба отряда т. Бучков и адъютант родной брат начотряда т. Григорьев...

До полудня 29 июня Махно петлял в восточной части Роменского уезда и западной полосе Харьковской губернии, удерживаемый от прорыва на запад выдвинутыми заслонами Харьковского губучастка и преследуемый группой т. Григорьева.

Наконец, в ночь на 30 июня банда повернула вновь на запад и остановилась на ночлег в селе Толстое... С рассветом 30 июня Махно двинулся из Толстого на запад к Деркачевке, преследуемый по пятам 60-м полком...

В то время, как в районе Хоружевка банда была атакована с двух сторон 488-м и 60-м полками и, разрезанная на две части, меньшей своей группой бросилась на юг в с. Будки, где ожидал ее отряд на грузовиках, большей же частью с самим Махно во главе, устремилась к северу. Т. Эйдеман со всей конницей Григорьева быстрым маневром настиг противника в районе Костичева-Луценков. Атакованная червонными казаками банда подверглась беспощадной рубке. По всему полю рассеялись махновцы, ища спасения в бегстве, и лишь часть наиболее стойких бойцов под личной командой

якого-то атамана сгрупувалась под чорним своїм знаменем, отстрілюючись с пулеметов...

Друга група махновців, відступив на с.Будки, підверглась іншій участі: перший батальон 58-го полку не встиг вчас підійти, отряд же на вантажниках, в силу трусоти комсоставу (вскоро растріляного по приговору полтавського дивревітрибунала), разбежался, не оказав спротивлення. В цьому ж пункті банда захопила і сожгла посланий для зв'язі с частями автомобіль полештаба.

Подошедші часті нашої піхоти не дали банді завладеть брошеним отрядом имуществом, но удержати її от последовавшего прорыва на южный берег реки Сула через Коровинцы, уже не могли.

В течении более чем 2-х суток, вплоть до рассвета 2-го июля махновцы двигались разрозненными группами, по всей ширине (с западной до восточной границы) Роменского и Гадячского уездов, заметно скатываясь на юг...»¹³².

Водночас були розгромлені дрібні антирадянські групи. Озброєна опозиція була потоплена в крові.

14. Політичне та економічне життя в 1920-1941 роках

Після закінчення громадянської війни в Недригайлові створилися сприятливі умови для стабілізації політичного і господарського становища.

Недригайлів належав до Лебединського повіту Харківської губернії, а до січня 1923 р. був містечком Коровинського району Роменської округи Полтавської губернії. 5 січня 1923 р. став центром однойменного району Роменської округи Полтавської губернії. До його складу увійшли Недригайлівська, Засульська, Курманівська, Костянтинівська, Ч.Слобідська, Сакунівська, Іваницька, Коровинська, Рубанська, Томашівська, Гринівська, Беседівська та Маршалівська сільські ради.

Недригайлівський район на той час об'єднував 82 населенні пункти, в яких проживало 18896 чоловік. Район належав до другого розряду. З лютого до середини жовтня 1932 р. Недригайлів входив до складу Харківської, а з жовтня – Чернігівської областей.

У 1930 р. до складу Недригайлівського увійшов Вільшанський район Сумської округи Харківської губернії з Будянською, Вільшанською, Деркачівською, Зеленківською, Козелянською, Пушкарською, Товстянською сільрадами.

З лютого 1931 р. до складу Недригайлівського району увійшов Смілянський район Роменської округи. Через 4 роки він був віді-

лений зі складу Недригайлівського, і йому були передані Беседівська, Гринівська, Маршалівська і Томашівська сільські ради.

В лютому 1939 р. Недригайлівський район увійшов до складу створеної Сумської області.

3 січня 1923 р., як Недригайлів став райцентром, тут були утворені районний виконавчий комітет, райком Комуністичної партії, райком комсомолу. Райком партії складався з трьох осіб. Секретарем був К.С. Чужко, за фахом учитель, уродженець тодішнього Перекопівського району. Як згадував про нього наш відомий земляк Олекса Білоус, «він добре розумівся на ідеологічній роботі, блискуче виховував учителів нашого району, а це було дуже важливо»¹³³. Разом з ним працювали З.М. Кабцан, Л. Браташевський, кандидатом у члени РК партії був С.П. Затула, більшовик з 1917 р. Райвиконком очолював З.М. Кабцан¹³⁴. Про нього говорили як про порядну людину, «хоч і прийшов до Комуністичної партії через перебування в меншевицькій організації».

Невдовзі пост першого комуніста району зайняв Петровець, виходець із первинної парторганізації промислового підприємства. Цікаве захоплення було у цього лєнінця: «полюбив еквілібристику на велосипеді і їздив по районному центру, стоячи на голові на велосипедному сидлі». Після нього секретарський стілець зайняв син учителя з Полтавщини, випускник учительської семінарії Бєдін-Синицин. О.Г. Білоус згадував, що «працював він не з усіма вчителями, а більше з недригайлівськими (з ними в робочий час грав у крокет), був людиною не сильної волі і тому потрапляв у різні злигодні, особливо після Недригайлівського району». На засіданні райкому партії під головуванням Бєдіна-Синицина 22 червня 1925 р. вирішувалися питання, пов'язані з перспективами розвитку сільського господарства в районі, зокрема про проблеми землеустрою. А 19 серпня того ж року прийнято рішення вжити заходів, спрямованих проти самочинного захоплення селянами земель та угідь, поставити їх під нагляд народного контролю, з метою упорядкування земельних відносин та порядку сівозмін у селищі.

Далі партійною організацією району керував «сильний, теоретично зубатий» І.Т. Шумель. Івана Теофіловича «спустили» сюди спокутувати гріхи з окружної роботи. Його «по роботі в Охтирці та по навчанню в Комуністичному університеті ім. Артема в Харкові звинувачено в троцькізмі». В нашому районі за ним гріхів політичних ніхто не помічав. Черговим секретарем РК КПУ став Семен Кравченко, колишній залізничник, який справляв враження людини доброї, але фізично недужої. «Він тігся до високотеоретичної літера-

тури, перескакуючи через середню ланку. Захоплювався виїздами в села з доповідями про міжнародне становище. Прогалини щодо формальних знань його часом підводили при відповідях на запитання слухачів».

Потім, у 1930 р., коли Недригайлівський та Вільшанський райони об'єдналися, новий райпартком з 25 комуністів очолив «симпатичний» Яковенко, потім був Медведовський, який на О.Г.Білоуса «справив враження людини несимпатичної, точніше несправедливої та чиновної»¹³⁵. Під час роботи І.М.Медведовського партосередок складався з 15 комуністів та 5 кандидатів.

Комсомольська організація у селищі виникла 1920 року. Чисельність її була незначною, і навіть у 1926 р. кузня кадрів для партії нараховувала 151 члена, які організаційно об'єднувалися у 9 осередків. Двоє з них вступили до цієї молодіжної спілки у 1920 р., троє – в 1921, ще двоє – 1923, а решта стала комсомольцями у 1924-1926 рр.¹³⁶ Довгий час секретарем райкому комсомолу працював І.Гордієнко. В числі перших працівників спілчанського комітету був і майбутній кандидат філософських наук з Курманів Олекса Григорович Білоус.

У далекі 20-ті роки Недригайлів поступово втягувався в нове життя: розгорталися процеси, типові для всієї країни.

9-10 лютого 1920 р. в Лебедині відбувся повітовий земельний з'їзд волосних земельних відділів і волосних революційних комітетів, в роботі якого взяли участь делегати від Недригайлівської волості. На основі Декларації Всеукраїнського ревкому з'їзд ухвалив постанову, в якій йшла мова про те, що слід негайно приступити «к энергичной работе по проведению в жизнь землеустроительной реформы на местах». Земельна реформа передбачала наділення малоземельних і взагалі безземельних селян землею за рахунок колишніх поміщицьких землеволодінь, а також великих селянських господарств, які значно перевищували «по своей земельной площади уездную норму на едока» на основі «справедливого уравнительного землепользования». Розміри земельних ділянок визначалися кількістю їдаків у кожній сім'ї. Постановою повітового з'їзду анулювалися всі угоди, укладені в часи денікінщини поміщиками про передачу селянам в оренду чи найм землі. Всі землі, засіяні особами «у коих таковая превышает уездную норму», передбачалось розділити між безземельними і малоземельними громадянами. «Лиц, у коих будут отобраны посеы, вознаграждает за обработку земли и семена за щет лица, получившего таковой» – говорилося у постанові, яка стала програмою дій для органів партійно-державної влади в Недригайліві¹³⁷. Земля перерозподілялась на користь бідніших. На

господарство комнезамівця в 1923 р. в середньому припадало по дві десятини землі, а в 1924 – вже 4. Станом на 1926 р. до бідняцьких господарств у Недригайлові відносилось 32,7% від загальної кількості, до середняцьких – 61,8%, до заможних – лише 5,5%¹³⁸.

Організований в райцентрі КНС очолив П.П.Окунь. Ширився кооперативний рух. При коопераціях функціонував комітет взаємодопомоги, який з 1923 р. очолював комуніст Ф.А.Мацюк. Комітет матеріально допомагав червоноармійцям та їх сім'ям, інвалідам, а також здійснював опіку над сиротами. В 1925 р. його було реорганізовано у товариство взаємодопомоги, члени якого сплачували внески в розмірі від 2 фунтів до одного пуда зерна і гроші – 1 крб. з двору. Найбідніші опікуни отримували допомогу без повернення.

У 1923 р. в Недригайлові розпочало роботу сільськогосподарське кредитне товариство, прокатний пункт, який надавав у користування сільськогосподарські машини, а також здійснював послуги по ремонту техніки, запрацював агропункт¹³⁹.

У списку Роменського округу на 15 червня 1924 р. серед колективних господарств значились: артіль ім. Т.Г.Шевченка, зареєстрована 6 лютого 1923 року, косянтинівська комуна ім. Леніна, хоружівські артілі «Войтове Ставище», «Спартак», курманівська – «Нове життя»¹⁴⁰.

9 грудня 1929 р. утворилось районне товариство сільськогосподарської зернової кооперації.

На порядку денному стояла колективізація. Минуло небагато часу і стараннями партійних та державних органів створена перша артіль «Червоний хлібороб», головою якої обрано Г.О.Захарченка. У власності колективного господарства були тринадцяти- та одинадцятирядні сівалки, культиватор, плуги, борони. Цим реманентом селяни обробляли 54 га землі. Одноосібники одержали наділи за мінімальними нормами з розрахунку 0,5 га на одного члена родини, але не більше 4 га на господарство¹⁴¹.

Активно включилася в соціалістичну розбудову і комсомолія. Влітку 1928 року Недригайлівський райком комсомолу передав до Байрацької сільгоспартілі 15 комсомольців Коровинського осередку, що значно її зміцнило і «піднесло дух старих артільців». Так, до приходу комсомольців ця артіль мала лише 50 га землі, а пізніше – 100 га. 20 серпня 1929 р. із Червонослобідського комсомольського осередку передано сільгоспартілі «Новий господар», що в Недригайлові, чотирьох комсомольців і одного піонера, «котрий не захотів залишатися у батьківському індивідуальному господарстві, а пішов разом з братом до артілі». Помічники з ВЛКСМ допомогли

тоді обжнивуватися артільцям на площі 3 га. «Не покладаючи рук працюють тепер артільці над запровадженням агротехнічних заходів, щоб піднести в майбутньому врожаї своїх нив», – говорилося в одному з документів того часу¹⁴².

Комітет комуністів, зібравши 3 січня 1930 р. 80 чоловік активу, на зборах обговорював пов'язане з колективізацією питання. Недригайлів був розчленований на 7 сотень, які поділялись на дільниці. За кожною дільницею закріплювався член активу для нагляду і керівництва за підопічною ділянкою. Кампанію по масовій колективізації очолили Юрченко, Рябцев, Карапутенко. Активність в організації колгоспного життя проявляли члени Недригайлівської ради К.Камай, С.Строколіс, П.Кліщенко, І.Мацюк, М.Козлова, О.Вініченко, Г.Губський, Т.Олійник, М.Веретільник, С.Шевцов, С.Нанка, вчитель Ягницький, а також комнезамівці С.Лисенко, А.Захарченко, Г.Захарченко, С.Цирулик, К.Чичоткін, А.Коровинський, комсомольці Шелудченко, Торчицький, Ярошенко, Кириленко та інші. Всі зусилля були спрямовані на залучення селянина до колгоспу. 70 комсомольців Недригайлівська, «включаючи батрацьку та бідняцьку молодь», на зборах 23 січня 1930 року ухвалили «прийняти якнайбільшу участь в засівній кампанії та на протязі 10 днів вступити всім комсомольцям до СОЗу». «Одноразово викликаємо на змагання за 100% вступу до колективних об'єднань Коровинський осередок ЛКСМУ, – говорилося у рішенні. – ...Кожен комсомолец повинен не тільки сам бути членом колгоспу, а втягти й усю свою родину»¹⁴³.

На початок 1930-х поширеним видом колективних сільськогосподарських об'єднань стала артіль.

Слід наголосити, що на місцях продрозверстка, конфіскації, обшуки, насильницька колективізація робилися руками земляків.

У загальному процесі більшовицьких змін на селі існує й інший бік, що розкриває чимало драматичних ситуацій, фіксує численні факти свавілля, показуючи, як вибивали з селян почуття господаря, хлібороба і як перетворювали його на безправного, залежного виробника продукції в одержавлених колгоспах.

Ось, наприклад, лист середняка одноосібника А.Шеколи із с. Зеленківки тоді ще Вільшанського району Сумської округи до Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету (ВУЦВК) з проханням про помилування і зняття надмірного штрафу «за недопоставку хліба державі». В архівній справі збереглися документи, про які згадує в своїй заяві селянин. Зокрема, у вирокі народного суду 21-ї дільниці Сумської округи від 9 липня 1929 р. зазначається, що А.Шекола має «30 років, малописьменний, не судимий, позапарт-

ійний, одружений, хлібороб, заможний. ...За злісний ухил від здачі лишків зернохліба згідно постанови земгромади суд слідством виявив, що 24 травня 1929 року комісією Козелянської сільради по хлібозаготівлі згідно постанови земгромади було нараховано на обвинуваченого здати злишки зернохліба кооперативним установам 100 пудів в трьохденний термін, але обвинувачений здав лише 29 пудів...». За цю провину народний суд оштрафував Шеколу на 825 крб., але потім за поданою касацією, знизив штраф до 500 крб.

У своєму проханні про особистий прийом у голови уряду Г.І.Петровського Шекола писав: «Маючи шість їдців на 6,5 десятин землі, я згідно із забов'язанням... повинен вивезти з нового врожаю всю недопоставлену раніше кількість хліба. Крім того, треба заплатити сільгосподаток та самообкладання і прогудувати сім'ю в той час, як озимина пропала. Такий тягар, як 500 карбованців штрафу, цілком руйнує моє середняцьке господарство і не дає мені змоги хліборобствувати надалі нормально, без злиднів...» А.Шекола таки добився перегляду своєї справи. Приймона ВУЦВК запитала думку сумського окружного прокурора щодо доцільності і можливості такого «помилування», і прокуратура дала згоду «зменшити йому накладений штраф в 500 карбованців наполовину». Невдовзі сумському окрпрокурору повідомили, що «приймона голови ВУЦВК за особистою згодою голови ВУЦВК тов.Петровського...» погодилась зменшити вдвічі накладений штраф¹⁴⁴.

Тоді ще такі слова можна було писати, не боячись за своє майбутнє та майбутнє своєї сім'ї, можна було звернутися прямо до вищих інстанцій, сподіваючись на розуміння і допомогу. А більш-менш справедливе вирішення тієї чи іншої справи свідчило про неправомірність дій на місцях, викликало невдоволення селян.

Насильницькі методи колективізації та утиски одноосібників призводили до протестів. Люди ховали хліб, майно, а іноді справа доходила навіть до теротистичних актів. Так, під час загальних партійно-комсомольських зборів у косянтинівській комуні ім.Леніна в ніч на 28 жовтня 1930 р. від пострілів терористів загинули два комсомольці – І.К.Тютюнник та А.З.Рябушка. Райпарторганізації та відповідним органам неодноразово доводилось утихомирювати виступи жінок проти колгоспів у селах Сакунісі, Курманах, Коровинцях. В Сакунісі певний час діяла антирадянська група так званого Левона¹⁴⁵.

На 1930 р. в районі вже було 44 колгоспи. На базі недригайлівських колективних господарств згодом були утворені три: «Червоний хлібороб», «Друга п'ятирічка» та ім.Кірова.

Кількість колгоспів зростала при незначній чисельності праців-

ників у них. А країна, розгорнувши індустріалізацію, вимагала все більше й більше сільськогосподарської сировини. Для цього доводилися нереальні державні замовлення хлібоздачі, потім – ще нереальніші зустрічні плани. Аби виконати їх, у 1931 р. в Недригайлівському районі були запущені насильницькі методи заготівлі. Спочатку вичистили колгоспні комори, де не залишили навіть посівного фонду, не говорячи вже про зерно, яке колгоспники повинні отримати за трудовні. Вдалося зберегти тільки страхові фонди для посіву ярини на весну 1932 р. Потім без зайвих церемоній розпочалася конфіскація зерна у населення.

На січень 1932 року була запланована основна кампанія по хлібозаготівлі, оскільки план виконали лише на 81,8%: вимітали все і скрізь. По району на той час основні та зустрічні плани виконали лише Зеленківка та Великі Будки.

Навесні 1932 р. посівна кампанія для колгоспів розтягнулась на 72 дні. Через хронічну відсутність фуражу коні, як основна тяглова сила, ні сили не мали, ні тягнути не могли. Станом на 1 березня 1932 року в районі налічувалося 19 тракторів, чого було замало для швидкого проведення польових робіт.

Літо видалося дощовим і ні озимини ні ярини не вдалося зібрати й половини від запланованого, бо більшість перегнило.

Була створена бригада продрозверстки, яка вишукувала і конфісковувала хліб у господарствах селян. Люди ховали його скрізь: у ямах, скиртах, гної, ріпинні, яким на зиму обставляли хату. В цей важкий час при Курманівській МТС створено політвідділ, який виконував керівні і каральні функції.

У жовтні 1932 р. до Недригайлова приїздив голова уряду УРСР В.Я.Чубар, який цікавився ходом робіт у господарствах району, провів нараду з місцевим активом з питань колективізації і відвідав с.Курмани.

В роки колективізації і навіть у тяжкий 33-й сторінки районної газети «Колективіст-ударник» рябіли гучними заголовками про рішучу відсіч підкуркульникам, про успішну хлібоздачу, про дедалі зростаючий добробут населення і т.п. Зрозуміло, орган райкому партії слухняно виконував пропагандистську функцію. Ось лише деякі рядки: «...ганебний стан хлібозаготівлі є наслідком невиконання низкою партійних осередків та уповноваженими директив партії та РПК про мобілізацію мас на боротьбу за хліб, про боротьбу з опортуністичною практикою... Під більшовицьким проводом ленінської партії – в бій за заготівлю 2000 тонн хліба протягом першої декади ударного місяця хлібозаготівель»¹⁴⁶.

Заготівля хліба йшла наростаючими темпами. В другій п'яти-

денці січня 1933 р. в «Недригайловке», як в одному з «решаючих районів», хліба було заготовлено більше, ніж в перші п'ять днів. Місцеві партійні та державні органи намагались приховати справжню картину на підвладній їм території. Зокрема, в «Доповідній записці Харківського обкому партії ЦК КП(б)У про надзвичайно напружене продовольче становище в окремих районах області» згадувалося, що в Недригайлівському районі (тоді Чернігівської області) зареєстровано лише 5 випадків «... в большей или меньшей степени голода ...». Так тоді звітували керівники райкому партії з Недригайлова¹⁴⁷.

До 1935 року, завдяки неймовірним зусиллям, становище вдалося виправити. Господарства почали справлятися з посівом та збиранням урожаю. Кампанія колективізації в Недригайлівському районі фактично завершилась у 1934 році. Станом на 29 липня 1934 року на території Недригайлівської сільради залишилось 347 одноосібних господарств.

Колгоспи району обслуговували Недригайлівська, Протасівська, Маршалівська та Курманівська МТС. У 1935 р. Недригайлівська МТС мала 3 зернозбиральні комбайни. В період 1933-1937 рр. місцеві господарства в середньому збирали по 10 центнерів зернових з гектара, 155 цнт цукрового буряка, 5 цнт коноплі-волоконна¹⁴⁸.

Машино-тракторні станції в колгоспах виконували комплекс польових робіт. Спочатку недригайлівські господарства обслуговувала Курманівська МТС, а в 1931 р. у с.Вільшані створена Недригайлівська МТС для обслуговування 25 колгоспів. Курманівська МТС була розміщена в с.Овече на базі колишнього свинорадгоспу. У Недригайлівській МТС працювало 12 тракторних бригад, кожна з яких обслуговувала по 2-3 колгоспи.

Напередодні війни в цій МТС було більше півсотні одиниць різної техніки. Це й колісні трактори «ХТЗ», «Універсали» (один з яких став пам'ятником біля нинішнього «Агротехсервісу»), комбайни «Сталінець-6», «Комунар». Першими механізаторами були Ф.В.Петренко, Х.І.Войтовець з Недригайлова та інші. Першим директором Недригайлівської МТС був І.О.Заговора¹⁴⁹.

Трудячі колгоспу «Друга п'ятирічка» в 1935 р. зібрали по 17 цнт збіжжя з гектара, відкрили свиноферму, що вважалось за успіх, і господарство було занесено на районну Дошку Пошани. В цьому ж році сільгоспартіль «Червоний хлібороб» зібрала по 16 цнт/га зерна та по 200 цнт цибулі. В цьому господарстві були свої коноплесушилки, зерносховище, тваринницькі ферми.

13 серпня 1935 р. до Недригайлова завітав перший секретар ЦК(б)У С.В.Косіор. Він ознайомився з господарством, зі станом

бурякових плантацій, дав рекомендації по боротьбі зі шкідниками цукрових буряків¹⁵⁰.

Недригайлівські господарства й найсправді добивались неабияких успіхів і вважались одними з кращих в області. Це підтверджують і численні нагороди, і те, що голова колгоспу ім.Кірова Д.Ф.Майборода, колгоспники М.М.Пилипенко, В.М.Прокопович стали учасниками Всесоюзної сільгоспвиставки, яка проходила 1940 року в Москві. У 1937 р. «Червоний хлібороб» отримав нову назву – ім.Держинського. Кращі колгоспники нагороджувались орденами, медалями, грамотами і дипломами.

На початку весни 1936 р. колгоспники Недригайлівського району надіслали листа до трудящих сусідніх районів із закликом розгорнути соціалістичне замагання: «1935 сільськогосподарський рік наш Недригайлівський район закінчив зі значними успіхами. Найважливішим підсумком треба вважати той факт, що район подолав своє відставання, вийшов з прориву і по всіх найголовніших показниках зайняв в області одне з передових місць. Достроково, і в числі перших, район виконав державний план хлібоздачі, план натуроплати МТС, першим в області, 25 листопада, виконав план здачі коноплепродукції, а також зі значним перебільшенням виконав план здачі цукрових буряків. По всіх видах тваринництва виконано державні плани розвитку галузі». Також повідомлялося, що урожайність зернових зросла з 6,6 цнт з га у 1933 р., до 10,4 цнт з га у 1935 р., цукрового буряка відповідно з 48 до 145 цнт з га, коноплі (в перерахунку на волкно) – до 5,2 цнт/га. «Цих успіхів, – згадувалося в листі, – ми добилися в результаті величезної допомоги й уваги з боку партії та уряду. Ми не можемо не відзначити, яке велике значення мали для розвитку району зустріч з його трудівниками т.Косіора, листи і поради Григорія Івановича Петровського, систематична допомога від Чернігівського обкому КП(б)У. Наш район дістав велику допомогу машинами і на сьогодні ми вже маємо 101 трактор, 15 комбайнів, 64 складні молотарки і сотні інших машин. Все це викликає в нас, колгоспників і трактористів, робітників радгоспу, агрономів і зоотехніків, однодушний вигук: спасибі урядові, спасибі партії за все, що робиться для нашого життя, щоб жити стало ще краще, ще веселіше».

На 1936 р. колгоспники району брали зобов'язання досягти врожайності по всіх зернових культурах не менше 16 цнт/га, по цукрових буряках – 300 цнт/га, коноплях – 70 цнт/га, тютюну – 40 цнт/га. Всі колгоспи включились у стаханівський рух, 100 бригад зобов'язались дати зернових не менше 20-25 цнт/га, а 133 ланки – по 25-30 цнт, 17 ланок – по 500 і більше цнт/га буряків, 141 ланка зобов'язалися

лась дати від 50 до 100 цнт тютюну, 86 ланок – по 80-100 цнт коноплі-трести, 46 трактористів – зорати не менше 1200 га на трактор, а в середньому по району кожним трактором зорати не менше 600 га, кожним комбайном зібрати 250 га¹⁵¹.

Промислові об'єкти Недригайлівського району були в основному орієнтовані на переробку сільськогосподарської продукції.

У 1932 р. комісія Всеукраїнського об'єднання по плодоовочах ввела в дію в експлуатацію Недригайлівський овочесушильний завод, який був піонером цієї галузі в Україні. По своїй конструкції, устаткуванню, технології, пропускній спроможності він був першим по Україні і шостим по Союзу¹⁵². Початок роботи цього підприємства – відлуння загального процесу індустріалізації в країні. Завод спеціалізувався на переробці картоплі та цибулі. При ньому діяли гурток політвиховання і лікнеп. Регулярно організовувалися соцзмагання. У 1932 р. заводом законтракована продукція, що мала бути вирощена на площі 1127 га з кількістю сировини 11 тисяч тонн.

За часів радянської влади довоєнного зразка в Недригайлові відбулися помітні зміни соціально-культурного характеру. Ідеологізація суспільного життя насамперед внесла низку радянсько-партійних свят, які згодом стали традиційними. Регулярно відзначалися мітингами та демонстраціями 1 Травня і річниці Великої Жовтневої Соціалістичної революції, проводилися комуністичні суботники тощо. В Недригайлові, як і по всій країні, збиралися кошти для «політичних в'язнів країн капілу», на допомогу борцям республіканської Іспанії. Кожний колгосп виділив по 50 цнт хліба в фонд допомоги жінкам і дітям Іспанії¹⁵³.

Важливим завданням, яке вдалося розв'язати новій владі, була ліквідація неписьменності.

У 1925 році в райцентрі нараховувалося 8598 чоловік. Комітет незаможного селянства виділив приміщення та паливо для організації лікнепу, в якому опановували грамоту 53 чоловіки. З цього ж року в районі діяли 15 шкіл, в яких працювали 46 вчителів, більшість із яких не мали належної підготовки, а фахівців з вищою освітою в педколективах не було зовсім.

Після закінчення громадянської війни в Недригайлові діяла початкова школа, на базі якої у 1922 р. створена семирічка. У 1925 р. у ній навчалось 350 учнів та працювало 13 вчителів¹⁵⁴. Було організовано товариство з гучною назвою «Геть неписьменність».

У 1934 р. в райцентрі відкрита середня школа, де першими вчителями стали Н.Назаренко, Ю.Коваль, Є.Глуховець. У 1937 р. в школі урочисто відбувся перший випуск. Коли в 1929 р. навчанням

було охоплено лише половину недригайдівських дітей, то в 1932 р. всі діти шкільного віку навчалися. В 1940-1941 рр. в Недригайдівській середній школі навчалось 700 учнів і працювало 40 педагогів¹⁵⁵.

У райсільбуді проходили прем'єри вистав, урочистості з нагоди свят. На полицях бібліотек району 1926 року нараховувалось 2558 книг на різну тематику. В райцентрі працювали поштово-телеграфне агенство й агропункт. Телефонний зв'язок був встановлений із 7-ма сільрадами та окружним центром. У 20-ті рр. діяли медамбулаторія і дитяча консультація, де працювали один лікар, фельдшер і акушерка.

У 1939 р. в районному центрі почала функціонувати лікарня, де лікарем працював П.С.Медвідь. Також діяла театральна капела ім.Леонтовича, актори якої ставили на сцені місцевого клубу різні вистави.

Віруючі могли відвідувати Покровську та Митрофанівську церкви і будинок євангелістів. У часи войовничого атеїзму 1934 р. Покровський храм, що стояв у центрі Недригайлова, був зруйнований. Це не єдиний акт вандалізму в районі. У 1923 р. Костянтинівські комунари зруйнували й пограбували маєток та економію Хвощинських, церкву в Костянтиніві і скляний склеп з прахом морського офіцера графа Головкіна¹⁵⁶.

2 грудня 1930 р. відбулося засідання бюро Недригайдівського райкому партії під головуванням Яковенка. Присутні розглянули питання про організацію видання районної газети. Бюро затвердило редколегію в складі трьох чоловік і редактора, посаду якого зайняв Андрущенко. Друкарня районки створювалася на базі Роменської та Лохвицької районних друкарень, звідки невдовзі до Недригайлова завезли шрифт, друкарську машину, інше необхідне обладнання та допомогли кадрами. Під назвою «Колективіст-ударник» газета виходила спочатку 2, а потім 3 рази на п'ятиденку. Спочатку технологія випуску була примітивна, газета надходила тільки до організацій та колективних передплатників. Бракувало також і спеціалістів друкарської справи. У 1932 р. вийшов лише 41 номер газети. Друкарську машину доводилось крутити вручну, бо електроенергії в районі ще не було. Та згодом тираж газети виріс, поліпшились умови видання і вона стала доступна кожному. В 1934 р. тираж її складав 45 тисяч примірників при періодичності 13 разів на місяць. До 1933 р. редактором був Гришко, якого змінив на посаді М.А.Шульженко, з 1935 по 1938 – Г.М.Левін, далі – Ф.Х.Сокрута, а перед війною – Ф.Ю.Кичак. У перші дні вересня 1941 р. одвів на схід понад 700 неповнолітніх юнаків, рятуючи від окупантів¹⁵⁷.

Декларовані конституцією політичні свободи громадян залиши-

лися тільки на папері. У роки посилення репресій багато недригай-лівців необгрунтовано притягувались до кримінальної відповідальності несудовими, незаконними органами – так званими «двійками» та «трійками». Серед репресованих директор Коровинської школи Т.М.Ломонос, директор Гринівської школи Шевченко, завідувач районного відділу освіти М.І.Майборода, обліковець виробничого товариства Недригайлова С.А.Білецький, одноосібник Ф.І.Волков та інші¹⁵⁸. Всього по району незаконно репресовано більше 300 громадян.

Що стосується побуту місцевого населення, то він мало змінився порівняно з дожовтневим. Диктатура пролетаріату, диктатура міста щодо села базувалася на дискримінації колгоспників. Дерев'яні хати-мазанки, здебільшого покриті соломною, вміщали великі багатодітні сім'ї, а взимку часом і худобу. Більшість часу селяни працювали на колгоспних полях, урожай з яких реквізувався державою. Поряд з домотканим одягом широкого вжитку набували військове обмундирування та дешеві фабричні вироби.

В ОГНІ*22 червня 1941 року мирні роки будівництва комунізму перервалися німецькою агресією*

З початком Великої Вітчизняної війни жителі Недригайлівського району все своє життя підпорядкували вимогам воєнного часу. В колгоспах швидкими темпами збирали урожай з полів, місцеві органи влади організовували евакуацію худоби, вивезення хліба, сільськогосподарської техніки вглиб країни, в Саратовську область. Переважна більшість чоловічого населення влилася в ряди захисників Вітчизни, багато з них на фронт пішли добровольцями. Ті, хто залишився в тилу, готувалися до збройної боротьби з ворогом на території району. Так, більше 1000 чоловік навчалися в загонах народного ополчення, діяли 64 підрозділи по підготовці до виконання військово-спортивного комплексу «Ворошиловський стрелок» та 58 груп протиповітряної і протихімічної оборони, якими керували 96 інструкторів¹⁵⁹.

Реально оцінюючи ситуацію та враховуючи можливість окупації, райком компартії в серпні 1941 р. зайнявся створенням, підпілля та підготовкою до організації партизанського загону. З цією метою під керівництвом І.Д. Решетняка була сформована група в складі 162 чоловік, ядром якої стали 25 членів та кандидатів в члени ВКП(б), заготовлено 60 гвинтівок, 4 кулемети, 100 гладкоствольних рушниць, 25 тисяч патронів, своєчасно зроблені необхідні запаси одягу, продуктів харчування з річного розрахунку на 300 чоловік, підготовлені явочні квартири. Але, незважаючи на ці зусилля, не вдалося зорганізувати ефективний партизанський опір. Причин, об'єктивних і суб'єктивних, багато. Це і помилкова сталінська воєнна доктрина, яка не припускала можливості війни на своїй території, а значить не ставила серйозно питання партизанського руху, це і відсутність у районі значних лісових масивів, що надзвичайно ускладнювало організацію діяльності народних месників, і, нарешті, помилки у призначенні керівників місцевих партизанських груп.

У с.Засулля розпочав роботу по мобілізації спеціальний пункт. На Недригайлівському полі готувався аеродром. У серпні 1941 р. закінчилась підготовка до майбутньої партизанської боротьби. Ко-

мандиром загону призначено І.А.Могильного, комісаром Є.Ф.Могильного. Незадовго до приходу німців під Вільшаною відбулося термінове засідання фактично вже підпільного Недригайлівського райкому ВКП(б), за участю секретаря райкому Решетняка, членів райкому – Битнева і Білика. Обговорювалися становище, що склалося у зв'язку з наближенням ворога, та подальші дії.

Німецько-фашистські полчища сунули все далі на схід. Південно-Західний фронт, керований генералом М.П.Кирпоносом, невпинно котився назустріч своїй останній битві.

10 вересня 1941 року німецька танкова група армії Гудеріана броньованими кліщами захопила місто Ромни. 40-а та 21-а радянські армії не могли утримати цю силу, до якої на допомогу поспішали танки армії Гота.

Оборонні бої на території Недригайлівського району точилися з 21 вересня по 8 жовтня 1941 року. В цих бойових діях брали участь 227-а стрілецька дивізія 40-ї армії, 2-й кавалерійський корпус (командир генерал-майор П.О.Белов) та 4-й (Воронезький) полк 100-ї (незабаром – 1-а гвардійська, командир – генерал-майор І.М.Руссіянов) стрілецької дивізії 21-ї армії. Полком воронезьких добровольців командував герої громадянської війни полковник М.С.Войцеховський.

Після того, як 10 вересня німецько-фашистські війська захопили Ромни, шлях на Недригайлів виявився відкритим. Німецьке командування скористалося цим, і 18 вересня велике угруповання піхоти з танками розпочало наступ у напрямку Терни-Недригайлів.

Недопустити ворога до Недригайлова було наказано 4-му (Воронезькому) стрілецькому полку, сформованому з 3045 бійців у Воронежі в серпні 1941 року виключно з комуністів-добровольців і терміново, 16 вересня, перекинутому під Лебедин, а потім зосередженому під Недригайловом. Незабаром цей полк влився в першу гвардійську ордену Леніна стрілецьку дивізію генерала Руссіянова. 18 вересня 1941 р. наказом Народного Комісара Оборони СРСР чотири стрілецькі дивізії, що відзначились у боях на західному напрямку, першими в Червоній армії одержали назву гвардійських. З цього дня дивізія Руссіянова стала іменуватися 1-ю ордену Леніна гвардійською стрілецькою дивізією.

Воронезькому добровольчому комуністичному полку довелося діяти в ар'єргарді, прикриваючи відхід інших частин. Полк 21 вересня мав зайняти оборону на широкому фронті від Засулля до Липової Долини. 2-й стрілецький батальйон розгорнувся на дільниці Засулля-Коровинці, 1-й – Коровинці-Погожа Криниця, а 3-й повинен був зайняти Липову Долину і перекрити дорогу Ром-

ни-Харків. Першими вступили в бій 1-й і 2-й стрілецькі батальйони та полкова артилерія. На р.Сула гітлерівці спробували вибити з позицій 1-й батальйон, та радянським військам вдалося відбити атаку піхотної роти з трьома танками і мінометною батареєю. Полкова артилерія, підтримуючи 1-й батальйон, вела вогонь прямою наводкою і підбила танк, знищила три гармати, автомашину, спостережний пункт ворога.

В ході цього бою особливо відзначилися командир гармати полкової батареї Олексій Шерстников і навідник Євген Веденев, які вогнем з відкритої позиції підбили танк і автомашину. Розвідники знищили 20 мотоциклістів. Наприкінці дня 22 вересня батальйон відійшов на західну околицю с.Сакуниха, де протягом наступного дня уперто оборонявся, забезпечуючи відхід 2-го стрілецького батальйону, який з великими втратами вийшов з оточення в районі с.Коровинці й приєднався до 1-го стрілецького батальйону.

Ввечері 21 вересня 3-й батальйон перекрив дорогу Ромни-Харків, а на світанку наступного дня бійці під командуванням капітана Хаустова пішли в атаку. У відповідь гітлерівці відкрили шалений вогонь із гармат і мінометів, над позиціями закружляла авіація, в контратаку пішли танки й піхота. Аби допомогти радянським стрільцям, полковник Войцеховський на броні танка особисто повів у атаку восьму й дев'яту роти.

Кожен боєць, демонструючи зразки мужності, на межі людських зусиль боронив землю від ворога. Криваво пораненим повів у атаку своїх бійців політрук сьомої роти О.В.Гаврилов. Не залишав поля бою і поранений політрук дев'ятої роти В.К.Кафанов. А командира кулеметного взводу Г.Е.Коб'якова, підлеглі якого успішно відбивали фашистські навали, лише непритомного винесли в тил.

На світанку 23 вересня почався бій за хутір Шевченко і село Сакуниху, який тривав до 10-ї години вечора. Насмерть стояли, обороняючи Сакуниху, бійці 1-го стрілецького батальйону 4-го (Воронезького) полку. На підвищеній південно-західній частині села стояв вітряк, сарай і дві скирти соломи. Там розміщався німецький спостережний пункт, звідти ворог вів сильний мінометний і кулеметний вогонь. Завдання ліквідувати цей вузол було покладене на роту зв'язку під командуванням політрука О.М.Попова. Рядовий Г.І.Каніщев першим підкрався до спостережного пункту і підпалив його. Рядовий М.А.Анісімов захопив у ворога кулемет і відкрив з нього вогонь по піхоті, що контратакувала. Сміливо діяли рядовий М.М.Сухнін, командир відділення саперної роти М.Л.Голиман, інші воїни. Артилеристи Шерстников, Веденев, Матюшкін вогнем гармати знищили 10 автомашин з німецькою піхотою, 2 вогневі точки, мотоцикл, танк.

Увесь день по єдиній неперерізаній ворогом дорозі відходили наші частини – артилерія, кіннота, танки, піхота, автомашини. Відходили майже на очах у німців, і ті не могли нічого зробити, оскільки воронезьці скували їх під Сакунихою.

Під час Сакунівського бою до 1-го стрілецького батальйону приєднався 2-й, який бився в районі села Коровинці і за р.Сула з великими втратами вийшов з оточення. В ніч на 24 вересня обидва батальйони відійшли до Лебедина.

Смертю хоробрих у боях на території Недригайлівського району загинули політрук роти ППО П.І.Литаврін, помічник начальника штабу полку капітан С.З.Шевцов, автоматник Б.М.Павлов, важко поранений політрук роти зв'язку О.М.Попов. Значних втрат зазнав 4-й полк. Протягом 21-23 вересня під Недригайловом, Сакунихою і Коровинцями полк втратив убитими, пораненими і пропавшими безвісти 1114 чоловік, тобто майже третю частину свого складу.

Вітчизна відзначила героїзм своїх синів урядовими нагородами. Орденом Червоного Прапора нагороджені командир 1-го стрілецького батальйону В.А.Петров, політрук роти зв'язку О.М.Попов, орденом Червоної Зірки – М.Л.Голіман.

23 вересня ворог захопив Недригайлів. З відходом 4-го стрілецького полку до основних сил дивізії, рубіж від Вільшани до Василівки зайняли частини 2-го кавалерійського корпусу.

Оборонні бої біля сіл Коровинці, Томашівка, Коритищі вели частини 9-ї кавалерійської та 1-ї стрілецької дивізії, 129-ї танкової бригади¹⁶⁰.

У кінці 70-х рр. жителями села Коритищі Томашівської сільської Ради Недригайлівського району була знайдена гільза від патрону гвинтівки, а в ній – шматочок паперу. Через райвійськкомат знахідку відправили до харківського науково-дослідного інституту судових експертиз, де провели дослідження і встановили такий текст:

*«Я надіюсь што колись победу войска
возьмут*

*Гікляр вбит Яшка Соколов втилу немцев вбїт
з ліворверв 6 заряднова».*

«Товариші прошайте 1941.

Ми в тылу врага, командір Грібов тяжело ранін

Наше знамя в землі на етм месте орудія тоже.

Командир. Сатый».

Наприкінці 1979 р. червоні слідопити Недригайлівської середньої школи звернулися в архів Міністерства Оборони СРСР з проханням повідомити про бійців, які оборонялися в цьому районі.

Проте, документи обліку особового складу цих частин і з'єднань збереглися не повністю і встановити дані про загиблих не вдалося.

28 вересня о 9 годині 30 хвилин ворог перейшов у наступ: прорвав біля с.Вільшани оборону 2-го кавалерійського корпусу й вийшов до с.Штепівка. Дільницю фронту Терни-Деркачівка зайняла 227-а стрілецька дивізія 40-ї армії, яка відійшла з рубежу Черепівка-Терни. Межі району вона залишила тільки 8 жовтня у зв'язку з відходом армії на новий рубіж оборони. 9 жовтня гітлерівці захопили Терни. Недригайлівський район у межах його нинішнього адміністративно-територіального поділу був окупований ворогом¹⁶¹.

З приходом гітлерівців почали вводитися нові порядки. Сумська область була включена у військову зону і підпорядковувалася безпосередньо військовому командуванню. З перших днів окупаційного режиму в Недригайлові з 8-ї години вечора встановлювалася комендантська година, заборонялося змінювати місцепроживання, з'явилася біржа праці. Головну владу в районі уособлювала німецька комендатура. Комендантом був призначений німецький офіцер Нітчер, начальником поліції став Немцов, бургомістром Недригайлова – Кліщенко. Німці ввели «щомісячний громадянський податок з кожної працездатної людини» в розмірі від 10 до 15 крб., а працездатним вважалося населення віком від 15 до 60 років. Гітлерівці почали вербовку жителів на роботу до Німеччини. Для цього повсюди розклеювалися листівки, бралася на облік усе населення віком 16 років і старше.

Розпорядженнями нової влади наказувалося жителям, під страхом ув'язнення і навіть розстрілу, протягом доби здати радіоприймачі. 27 листопада 1941 р. вийшла директива керівника сільського господарства Сумської області, згідно з якою всі ліси області з «індустріальними підприємствами, живим и мертвим інвентарем являються собственностью немецкого государства», а керівником їх призначався «украинский лесничий господин Зотов». Заборонялось будь-кому брати з лісу «дерево срубленное или несрубленное, готовые изделия, живой и мертвый инвентарь, техническое оборудование, фураж».

25 березня 1942 р. командуючий областю підписав наказ, у якому говорилося, що у випадку нальоту партизанських загонів «волость несет полную ответственность за безопасность в своем районе». У випадку невиконання цього передбачалось розстріляти вдвічі більше мирних жителів, ніж постраждає німецьких солдатів. При виявленні мінувань доріг та мостів, передбачався розстріл «не меньше 3 человек из числа населения». Той, хто без дозволу бургомистра «даст пристанище и пищу не принадлежавшим к волости личностям... не-

смотря на то – мужчина это или женщина, будет повешен». Згідно з іншими розпорядженнями німецької влади «соучастникам большевизма – варварам украинского народа будет беспощадная кара»¹⁶².

Страждання і горе принесли німці на нашу землю. За перші місяці гітлерівської навали на Недригайлівщині окупанти повісили 17 чоловік, 441 розстріляли, серед яких 26 комуністів. Місцем катувань і розстрілів стало урочище Трохмишівка, що біля нинішнього лісництва. Там були розстріляні у 1942 р. комуністи Ф.Х.Сокрута, В.Х.Сокрута, М.П.Бистрий та інші¹⁶³. Шибениці стояли в центрі Недригайллова. За період окупації на території Недригайлівського району вбито і закатовано 558 мирних жителів і військовополонених, 4480 чоловік насильно відправлено до Німеччини, з них 500 із Недригайллова. Гітлерівці стратили патріота М.М.Омесенка та його сина за переховування зброї для партизан. Багато недригайлівців розстріляно біля с.Герасимівки Роменського району¹⁶⁴.

5 грудня 1941 р. сталася трагедія в с.Деркачівка. Напередодні фашисти заарештували і повісили в Недригайллові деркачівців І.О.Фесенка, Ф.Т.Бордуна, П.К.Дейнеку, які допомагали партизанам. А 5 грудня розстріляли їхніх матерів, жінок, дітей, спалили садиби. На партизанський рух німці відповідали нещадним терором.

За час окупації Недригайлівський район зазнав значних матеріальних збитків: були спалені або зруйновані Недригайлівський овочесушильний завод, сінопункт, цукровий завод в с.Терни, будівлі колгоспу «Нове життя» в с.Деркачівка та багато іншого. У с.Малі Будки, наприклад, спалено 54 двори, забрано у населення 135 голів худоби. Загалом, постраждали всі села району. По Недригайлівській селищній Раді нанесені матеріальні збитки становили більше 6 млн. карбованців, у Вільшані – більше 20 млн., Деркачівці – 67, Іваниці – 44, Кулішівці – 7, Курманах – 9, Рубанці – 6,5, Козельному – 1,8, Засуллі – 26, Сакунісі – 1 млн. Загальна сума збитків по району склала 240 млн. карбованців у цінах того часу¹⁶⁵.

Під час німецько-фашистської окупації в районі діяли партизанські та підпільні групи, які вели боротьбу з ворогами. У період з 23 вересня по 5 грудня 1941 р. біля с.Вільшани діяла партизанська група з 12 чоловік на чолі з комуністом А.К.Калиниченком. На початку грудня 1941 р. вона напала на німецьку заставу в с.Великі Будки, знищивши 18 солдатів та офіцерів ворога. Але за допомогою зрадників фашисти влаштували облаву, захопивши 7 партизанів. Група припинила своє існування. Командирові групи Калиниченку вдалося уникнути арешту, і він подався до Курська. Після війни працював у органах державної безпеки.

В цей же період діяла також Іваницька партизанська група з 15

чоловік. Та на початку грудня 1941 року фашисти схопили 11 її членів і стратили.

Окреме місце в історії недригайлівського партизанського руху займає факт зради окремих осіб, який фатально вплинув на долю груп опору. Доводилось чути розповіді про зраду Білика і Могильного, та авторові не вдалося знайти відповідних підтверджень, які б внесли ясність у це серйозне питання.

Ще в серпні 1941 р. в районному центрі була створена підпільна комсомольська група, яка діяла до вересня 1943 р., тобто протягом усього періоду окупації. До організації входили безпартійна А.С.Капура, яка очолювала групу, комсомолки О.Г.Сидоренко, З.М.Логінова, Р.М.Рідкошиєнко.

Ймовірно, група була створена стихійно декількома патріотами, без якогось впливу зверху. Штаб підпільної організації знаходився в с.Засуллі в будинку Юхима Григоровича Псарьова, у якого квартирувала Анна Севаст'янівна Капура (Кострикова). Про цю жінку відомо, що вона, колишня співробітниця Орловської надзвичайної комісії, до війни проживала у Воронежі. Коли туди увійшли німці, вона, хвора на малярію, покинула свій дім і більше місяця блукала містами та селами, аж доки не зупинилася у сім'ї Псарьових. Чоловік її воював на фронті. У А.Капури була легенда, що вона донька Юхима Григоровича і до війни виходила заміж у Воронеж, а після мобілізації чоловіка приїхала до батька.

До війни вона викладала у Воронежському військовому училищі, добре друкувала на машинці. Стала начальником штабу недригайлівського підпілля. Даючи клятву не зрадити своїх товаришів, вона кров'ю розписалася на листку з текстом присяги.

Вікторія Рідкошиєнко з 1935 по 1940 рік навчалася в Лебедині, закінчила 9 класів. Потім разом з сім'єю переїхала у місто Кременець Тернопільської області. Відмінно плавала, знала військову справу, в 1937 – вступила в комсомол. Закінчивши в 1941 р. 10 класів та курси медсестер, з перших днів війни була мобілізована на фронт. З санітарним поїздом потрапила у Суми, за станом здоров'я отримала відпустку на два місяці і жила в Недригайлові.

Ольга Сидоренко, уродженка Недригайлова, з сім'ї робітника, до війни працювала у селі Зеленому. За часів окупації їй було запропоновано працювати перекладачем, але вона відмовилася, пішла з дому, спочатку жила на Бабі у подруги Ольги, потім у Псарьових в Засуллі. У тайнику Сидоренко зберігалися комсомольські квитки і сплачені внески підпільниць.

Зіна Логінова родом з Недригайлова. Народилася в сім'ї селянина, закінчила 7 класів¹⁶⁶.

Повному і всебічному вивченню історії недригайлівського підпілля заважає ряд труднощів, пов'язаних із недостатністю, або й просто відсутністю документальних свідчень, оскільки про цю організацію стало відомо тільки після визволення району. Значну роботу по відродженню історичної правди, відтворенню давно минулих подій свого часу провела З.Ф.Даниленко з Недригайлова. Вона люб'язно надала багато матеріалів, що стосуються цієї організації. Зоя Федорівна листувалася з багатьма людьми, причетними до визволення Недригайлова від фашистських окупантів, її домашній архів містить чимало цікавих свідчень очевидців. Одним із таких людей, з якими листувалася З.Ф.Даниленко, був Григорій Оксентійович Кузьменко, котрий у чималій серії листів виклав свою розповідь про діяльність підпільників. Зауважимо, що про події, які стали предметом цієї розповіді, відомо надзвичайно мало. Їх достовірність свого часу перевіряли державні, партійні органи, служба безпеки, але, на жаль, так і не змогли з'ясувати, що ж було насправді.

Народився Г.О.Кузьменко у 1912 році в с.Іваниця Недригайлівського району. Закінчивши у 1928 році семирічку, подався до Харківського зоотехнічного технікуму, який закінчив у 1932 році. До призову 1935 року у лави Червоної Армії працював зоотехніком у радгоспі «Червоний» Березянського району Чернігівської області. В 1937 році закінчив військове училище у Житомирі. Потім проходив службу у військовій частині, яка дислокувалася в місті Перемишлі Львівської області. З початком фашистської агресії брав участь у бойових діях. «Під час оборони Києва, – писав Григорій Оксентійович, – був тяжко поранений і опинився на окупованій території».

Пробираючись до своїх, Кузьменко увійшов у Засулля. Вночі, крадучись по вулиці, почув, як з однієї хати линула тихенька мелодія радянської пісні. Його обережно впустили до хати, де він побачив хлопців і дівчат. Назвавшись радянським офіцером Григорієм Кириловим, повідомив, що пробирається аж із-під Києва. Так зав'язалось знайомство з підпільниками. Потім, поселившись у рідній Іванівці, Кузьменко-Кирилов включився у діяльність організації. Зокрема, в своїх листах він розповів, що зі своїм товаришем ветфельдшером П.Г.Пилипенком симулювали хвороби свиней і корів, щоб їх не забирали німці. «Завгоспом колгоспу на той час, – пише Кузьменко, – був колишній куркуль і таємний агент поліції П.М., який видав «всех активистов и коммунистов гестапо».

Організація недригайлівських підпільників мала назву група №36, що було умовним паролем для всіх членів підпільної органі-

зації. Капура стала одночасно і начштабу, і завідділом пропаганди та агітації серед населення, О.Сидоренко – інструктором цього відділу.

Кузьменко згодом забезпечив Капуру паспортом німецької комендатури на прізвище Псарьової Ганни Юхимівни. Дівчата-підпільниці діяли безпосередньо під керівництвом А.Капури, яка особисто приймала рішення. Вночі вона посилала зв'язкових до Кузьменка в Іваницю. Справжнє прізвище Кирилова знали лише Ольга Сидоренко, її батько й мати. Підпільна організація ні з якими іншими пов'язана не була і діяла автономно. Кузьменко намагався встановити зв'язок з «яким-будь підпольним центром или хотя бы найти какого-нибудь члена ВКП(б)», але це йому не вдалося. Кузьменко повідомляв, що загальне керівництво підпільниками здійснював саме він. Підпільна група мала три автомати.

В одному з листів Г.О.Кузьменко згадує про трагічну смерть колишнього голови Іваницької сільської Ради Бережного¹⁶⁷.

Після визволення від фашистів Кузьменко короткий час був головою сільради в Іваниці, потім був призваний в армію і служив до кінця війни. Його дружина родом із Башкирії, тому він виїхав туди. Перевірити ж справедливність розповідей Г.О.Кузьменка – дуже важко. Але одне зрозуміло – крапка в цій історії ще не поставлена.

Підпільники розповсюджували листівки, які скидали радянські літаки, а якщо їх не вистачало – то переписували самі друкованими літерами. Друкарську машинку згодом вдалося викрасти в німецькій сільськогосподарській комендатурі. Вороги теж не гаяли часу. Поліцаї переривали скирти соломи на полях, проводили облави, нищпорили по лісах, але не змогли натрапити на слід підпільників. А тим часом дівчата проводили підпільні збори молоді, інформували населення про події на фронтах, псували молотарки та іншу техніку, підкидали на дорогу Ромни-Недригайлів цвяхи, колючий дріт, щоб вивести з ладу автомобілі.

Схопили їх на містку, коли йшли на Засулля з червоною тканиною для прапорів. Чи хтось видав їх, чи самі незадовго до приходу радянських військ забули про конспірацію? Після арешту дівчат вивели на площу, куди були зігнані чоловіки, жінки, діти. Гестапівський офіцер підводив Олю й Зіну до кожного і питав, чи не співник. Дівчата заперечливо хитали головами. Два дні продовжувались тортури в хаті М.І.Ващенко. Лише одинадцять годин не дожили підпільниці до визволення¹⁶⁸.

В акті, складеному 8 вересня 1943 р. лейтенантом медичної служби Г.В.Горовим, старшими лейтенантами Ш.Л.Газманом, Є.А.Срібняком у присутності жителів Л.Н.Коваль, Р.К.Сокрути, М.Д.Дани-

ленко, говориться: «Фашистские людоеды зверски замучили двух молодых девушек-комсомолок Логинову Зинаиду Николаевну, 19 лет, и Сидоренко Ольгу Григорьевну, 21 год. На трупе Зинаиды Логиновой обнаружены следующие раны: левая рука выкручена, ладонь насквозь пробита кинжалом, мускулы на руке перерезаны, ножом пробит бок, нос пересечен пополам, пальцы правой руки выкручены, голова прострелена в затылок, по всему телу множество кровоподтеков. У Ольги Сидоренко прострелены насквозь плечевые суставы, тело все избито, а затем застрелена разрывной пулей в висок. Обе несчастные фашистскими людоедами изнасилованы»¹⁶⁹.

Проходячи в Недригайлові біля автовокзалу, часто мимоволі зупиняєш свій погляд на гранітному обеліскові з викарбуваними іменами дівчат-підпільниць. На ньому зазначено: «В данину пам'яті по-звірячому замучених комсомолок-підпільниць Недригайлова під час окупації району німецько-фашистськими загарбниками Зіни Логинової, Віти Рідкошиєнко, Олі Сидоренко. Їх імена вічно в нашій пам'яті». Але на цьому пам'ятникові немає імені четвертої підпільниці, яка теж прийняла мученицьку смерть, Анни Капури.

Наш земляк письменник І.М.Власенко присвятив відважним підпільницям свою книгу «Над Сулою синє небо».

Ще одна підпільна група, до якої входило 7 чоловік, з вересня 1941 р. діяла в Тернах. Ця організація була створена за ініціативою Улянівського РК КП(б)У. Очолював її редактор районки Р.Є.Тищенко. Але в групі виявився зрадник і на початку 1942 р. всі підпільники, крім керівника, були заарештовані гестапо й страчені. Тищенко був своєчасно попереджений, йому вдалося втекти й дочекатися радянських військ. Після війни й до виходу на пенсію він працював редактором районної газети у Львівській області. Зрадника, який видав підпільників, було затримано органами безпеки і за вироком суду в 1943 р. страчено.

1942 року для організації підпілля через лінію фронту в с.Сакуніху прибув А.В.Кравченко. Але він був заарештований і в червні 1942 р. розстріляний німцями в Ромнах¹⁷⁰.

Ще восени 1941 р., разом з відступаючими частинами Радянської армії, район залишили партійні й господарські керівники І.Д.Решетняк, С.Ф.Могильний та інші. Для відновлення підпілля і партизанського руху в кінці серпня 1942 р. на територію району десантовано групу парашутистів з 17 чоловік. До неї входили колишній секретар райкому партії І.Д.Решетняк, а також А.І.Щебетун, Т.В.Рогуля, Н.Г.Лаврик, А.І.Шевченко та інші.

Підпільний райком партії очолював І.Д.Решетняк. Йому вдалося організувати з числа патріотів партизанський загін ім.Кірова, ко-

мандиром якого став А.І.Щебетун, і повісти на північ у Хінельські ліси. У січні 1943 року Недригайлівський загін, що складався з 80 чоловік, увійшов до партизанського з'єднання М.І.Наумова. Комісаром загону було призначено І.Д.Решетняка.

Іван Дмитрович Решетняк народився в багатодітній сім'ї сільського коваля в с.Шульгівка, що на Дніпропетровщині. Після служби в лавах Червоної Армії спочатку працював на Дніпропетровському заводі ім.Дзержинського, а потім на зміцненні МТС в с.Овечому біля Недригайлова. У 1938 р. Решетняка призначено першим секретарем РК КП(б)У в Недригайлівському районі. В 1941 р. Іван Дмитрович поїхав до Краснокутська для влаштування евакуйованих з району. Звідти його, досвідченого комуніста, викликали в ЦК і переправили в німецький тил для організації партизанського загону.

На початку 1943 р. Недригайлівський райком, разом з Конотопським, був виділений для організації політичної роботи серед населення під час рейду на півдні Сумщини. З лютого того року з'єднання Наумова вирушило в рейд по південних областях України.

На світанку весняного дня 1943 р. в село Шляхова, що на Кіровоградщині, вступила кінна розвідка партизан. Невдовзі підійшло все з'єднання. Раптом в небі з'явився німецький розвідувальний літак «рама», зробив коло над селом, лісом і полетів у бік Первомайська. За ним кілька разів з'являвся бомбардувальник і наносив удари до приходу карателів. Запеклий бій тривав з 10 години ранку до 10 години вечора. Із закликком «Комуністи, вперед!» піднявся комісар Решетняк, ведучи за собою в атаку недригайлівців і конотопців. Поруч зі смертельно пораненим комісаром впав і начальник штабу недригайлівського загону Сергієнко.

Під час форсування Прип'яті, коли недригайлівці охороняли відхід партизанів, загинув командир загону А.І.Щебетун. На вшанування пам'яті героя та загиблих на фронтах його батька і братів, одна з вулиць Недригайлова носить їх ім'я.

В селі Шляхова споруджено пам'ятник з барельєфом бою партизан-кіннотників і викарбуваними іменами 42 загиблих партизанів. Серед них ім'я Івана Дмитровича Решетняка.

У липні 1943 р. Недригайлівський загін переформований у роту автоматників для охорони штабу з'єднання.

У західному рейді 1944 р. брала участь недригайлівчанка Г.А.Гордієнко. З університету вона потрапила до школи особливого призначення, а в партизанському загоні була начальником друкарні газети «Народний клич»¹⁷¹.

Після Сталінграду й Курська пішов відлік останніх років Третього Рейху. Радянська Армія почала свій визвольний похід на захід.

Визволення району від ворога здійснили 141-а стрілецька дивізія 60-ї армії Центрального фронту та 167-а, 340-а Сумські, 24-а, 180-а стрілецькі дивізії 38-ї армії Воронезького фронту в період з 5 по 12 вересня 1943 р.

Розвиваючи наступ після визволення Сум і Білопілья, радянські війська 5 вересня вступили на територію району. Цього дня 141-а стрілецька дивізія вийшла на рубіж Тернів, а 240-а, 180-а, 167-а, 340-а – зайняли Городище, Деркачівку, Великі Будки, Зеленківку, Комишанку. 6 вересня частини 240-ї стрілецької дивізії визволили Терни. У наступні дні ворог був вибитий з сіл Чемоданівка, Рудка, Беседівка, Гринівка, Курмани, Сакуниха. 8 вересня 157-а стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора І.І.Мельникова визволила Недригайлів¹⁷².

167-а стрілецька дивізія, а також полки, що входили до її складу, за успішні бойові дії нагороджені бойовими орденами. 109 воїнів цієї дивізії стали Героями Радянського Союзу, а на кінець війни вона іменувалася 167 Сумська-Київська двічі Червонопрапорна стрілецька дивізія.

...3 репродукторів прозвучало зведення інформбюро: «В теченні 9 сентября Советские войска вели наступательные бои на Прилуцком направлении и, продвинувшись вперед от 8 до 10 километров, заняли свыше 80 населенных пунктов, в том числе районные центры Сумской области Смелое, Недригайлов, Синевка и крупные населенные пункты Курманы, Сакуниха, Семеновка, Капустниці...»

Ветеран Великої Вітчизняної війни, колишній командир гармати 576-го артилерійського полку 167-ї дивізії П.Ф.Єременко згадував, що частини його дивізії ввійшли в Недригайлівський район з боку Штепівської греблі і Верхосулки. На кордоні тодішнього Штепівського і Недригайлівського районів зав'язався бій, який тривав до трьох діб. 167-а дивізія, починаючи від Комишанки, наступала вздовж Роменського шосе і правіше від нього, звільнила ряд населених пунктів Недригайлівського району. Ветеран згадував, що його трофейна 105-міліметрова гармата в бою під Кулішівкою вистріляла по ворогові цілу автомашину снарядів. До речі, гармата зайняла вогневу позицію «у небольшой речушки с историческим памятником мамонту».

На рубежі Беседівка-Коровинці-Рубанка-Берестівка радянські війська зустріли впертий опір ворога і 10-11 вересня не просунулися вперед. 12 вересня визволення Недригайлівського району було завершено.

В ході бойових дій на території району радянські воїни виявили свої кращі риси: незламну стійкість, високий наступальний порив, відвагу і справжній героїзм.

П.Ф.Єременко у своїх листах згадував, що при вступі на територію Недригайлівського району кінний роз'їзд 7-ї батареї 576-го артполку в складі чотирьох чоловік вночі вирушив виконувати наказ командира дивізіону капітана Ланя – вийти в зазначений на карті район для встановлення зв'язку з командиром батальйону 465-го стрілецького полку капітаном Титовим. Туманним вересневим ранком бійці проскочили передній край оборони противника й опинились в оточенні. Ворог відкрив по них вогонь. Розвідник Сильченко і лейтенант Полушин впали, підкошені свинцем, сержант Шалопасв був поранений. Командир роз'їзду старший лейтенант Любимов відправив пораненого Шалопасва з документами пробиватися до своїх, а сам, ховаючись за вбитого коня, відстрілювався до останнього патрона. Поранений, непритомний Любимов потрапив у полон. Фашистські кати вирізали йому на грудях зірки, ножем прокололи м'язи на руках і ногах, прокололи горло. Поховали старшого лейтенанта на хуторі Кушніри Комишанської сільради Недригайлівського району, а пізніше останки Любимова, Полушина і Сильченка перезахоронили в братську могилу с.Зеленківки¹⁷³.

У стрімкій атаці радянських військ під час визволення Тернів особливо відзначився сапер М.Т.Панченко, який першим перейшов річку Терн, порів за собою бійців і потім вміло організував вогневе прикриття для піхоти, що форсувала річку. За цей бій він нагороджений медаллю «За відвагу», а пізніше, за форсування Дніпра, йому присвоєне звання Героя Радянського Союзу. В цьому ж бою виявив героїзм і старший лейтенант К.В.Гладков, здібний і сміливий командир, учасник радянсько-фінської війни 1939-1940 рр. Кулеметкам під його командуванням вдалося відбити контратаки противника, а в особливо напружені моменти бою старший лейтенант сам лягав за кулемет.

За роки війни район втратив 7258 жителів. На примусові роботи до Німеччини було вивезено 4480 чоловік. Жертвами війни (розстріляно, повішено, померло після катувань, убито бомбами та снарядами) стали 555 чоловік.

Із загальної кількості понад 10 тис. уродженців та жителів району, які брали участь у боях на фронтах війни, додому не повернулось 6703 чоловіки, з яких загинуло 3163 (на території області – 38, при визволенні Європи – 662, на фронтах у межах Радянського Союзу – 1953, померло в госпіталях – 510), пропало безвісти – 3540.

У боротьбі з ворогом загинули 22 партизани та 10 підпільників.

Під час бойових дій у 1941 і 1943 роках на території району загинуло 1467 воїнів, які поховані в 34 братських та трьох індивідуальних могилах. Великі братські могили є в селищі Терни (484 похованих), селах Коровинці (170), Сакуниха (163), Вільшана (76), Іваниця (75), Червона Слобода (64), Деркачівка (57), Городище (56).

Пам'ять загиблих воїнів увічнена спорудженими на їх могилах 23 скульптурними пам'ятниками, 4 стелами та 10 обелісками. На надмогильних пам'ятниках викарбувані імена 544 загиблих воїнів.

У селах району на честь загиблих воїнів у населених пунктах споруджено 15 пам'ятників.

За звершені подвиги понад 6 тисяч уродженців і жителів району нагороджені орденами та медалями. Капітан К.М.Бобошко з с.Великі Будки, генерал-майор М.І.Денисенко з с.Козельне, генерал-лейтенант В.Н.Кашуба з с.Хоружівка, старший лейтенант В.М.Молчанов з с.Володимирівка, рядовий В.К.Шаповал з с.Комишанка, сержант В.Т.Цис з с.Хоружівка стали Героями Радянського Союзу, а В.І.Міщенко з смт Терни, В.М.Рибалко з с.Вільшана, В.П.Ситенко з с.Хоружівка – повними кавалерами ордена Слави.

У селищі Недригайлів в центрі скверу була братська могила з трьома надмогильними чавунними плитами, на лівій з яких – імена тих, які «загинули від рук бандитів», на правій – «в роки громадянської війни», на центральній – «учасники Великої Вітчизняної війни, які похоронені в братській могилі». На центральній викарбувані імена:

1. Белокур Тимофей Николаевич, рядовой, умер от ран.
2. Ковальов Михаил Васильевич, рядовой, убит.
3. Колесник Иван Наумович, рядовой, умер от ран 13.09.1943 г.
4. Кольцов Павел Семенович, рядовой, умер от ран 12.09.1943 г.
5. Фанаков Петр Алексеевич, рядовой, убит.
6. Барабошин Семен Григорьевич, рядовой, умер от ран.
7. Донченко Петр Степанович, убит 19.09.1941 г.

Зараз у сквері Недригайлова височить новий пам'ятний обеліск з іменами загиблих.

У 1969 році на вулиці Шевченка було споруджено меморіальний комплекс, на 17-ти плитах якого викарбувані імена недригайлівців, які не повернулися з війни. В 1974 р., до 29-ї річниці Перемоги, на території недригайлівського овочесушильного заводу встановлено пам'ятник загиблим робітникам підприємства. Автор його: колишній головний інженер заводу М.С.Чорний і художник І.П.Бублик.

До 50-річчя Перемоги (1995 р.) вийшов восьмий том Книги П'ла-

м'яті, де вміщені історичний нарис про події 1941-1945 рр. на території Недригайлівського району та списки тих, хто не повернувся з війни. Підготовка матеріалів для Книги Пам'яті супроводжувалася пошуковою роботою, метою якої були виявлення прізвищ загиблих або пропавших безвісти воїнів-земляків та необхідних даних про них, виявлення невідомих або забутих поховань воїнів та прізвищ похованих у них, деталізація подій війни на території району. В результаті було виявлено 1614 нових імен загиблих, пропавших безвісти, померлих від ран¹⁷⁴.

За кожною цифрою – героїзм і відвага радянського народу, який захищав свою Вітчизну, горе мільйонів, які втратили своїх рідних. Знайомі і незнайомі – всі вони залишаться в серцях майбутніх поколінь назавжди.

НЕДАВНЄ МИНУЛЕ

15. В часи відбудови, відлиги, застою та перебудови

Після визволення від фашистської окупації перед жителями Недригайлова постало величезне завдання, спрямоване на відбудову місцевого господарства. Районний комітет компартії очолив А.Кузько, райвиконком – М.Миронов. Відновлення господарства після дворічної окупації в умовах, коли основною робочою силою були жінки й діти, коли відсутня техніка й посівні матеріали, вимагало максимального напруження сил.

Розраховувати лише на власні можливості колгоспники не могли, і держава була змушена серйозно піклуватися про їх господарства: були надані значні кредити, із різних куточків Радянського Союзу надходила допомога. Та ще довго трудящі селища працювали в складних умовах, урожай з полів збирався мінімальний.

До того ж, після визволення в районі залишилися окремі ділянки, начинені смертоносним металом. Згодом по лінії облвійськомату були організовані курси мінерів, де навчалися 120 чоловік. Їм і довелося потім займатися розмінуванням території нашого краю¹⁷⁵.

Але, незважаючи на безліч складних проблем, відбулися певні зрушення, і з закінченням війни склалося враження, що все буде гаразд.

У післявоєнні роки посаду голови недригайлівської селищної Ради займали: Ф.С.Кичак, М.А.Лаврик, Т.П.Сич, Є.К.Коломієць, М.П.Гриценко, М.Т.Парієнко.

Станом на 1 жовтня 1946 р. населення Недригайлова, районного центру Сумської області, становило 4330 чоловік. З них 3425 були фактично членами колгоспів. До 1959 р. кількість мешканців райцентру зросла до 4645. Основними виробничими одиницями на той час були в селищі три колективні господарства. Колгосп ім.Дзержинського мав присадибний земельний фонд у центральній частині селища і спеціалізувався на вирощуванні зернових та технічних культур, а також мав насіннево-городній напрям діяльності. Інший – «Друга п'ятирічка» – займав присадибну територію у західній частині Недригайлова і мав зерново-технічний напрям виробництва. У північно-східній частині селища розташувалась садиба колгоспу ім.Кірова, який теж мав подібну спеціалізацію.

Всього недригайлівським колгоспам належало 3899 гектарів земельних угідь, з яких для виробництва використовувалися 3401 гектар.

Найбільша площа земель була в «Другій п'ятирічці». Цьому колгоспові належало 1674 га, з яких використовувалися 1524 га. Господарство ім. Держинського мало 1305 га землі, 1163 з яких безпосередньо залучалися до виробництва сільськогосподарської продукції. Найменші землі мав колгосп ім. Кірова – лише 920 га, 714 з яких виорювалися, решта знаходилися під луками, вигонами, садами.

В колгоспі ім. Держинського пшениця, жито, ячмінь, овес, просо, гречка висівались на 540 га, тютюн та конопля – на 60. На 52 га висівалися різні городні культури. У «Другій п'ятирічці» після війни зерновими засівали 336 га, тютюном – 30. Картоплю вирощували лише в колгоспі ім. Кірова на незначній площі.

Власну птахоферму мав колгосп ім. Держинського. Окрім того, на 1947 р. це господарство мало 20 коней, 100 голів великої рогатої худоби, 35 овечок, 42 свині. У «Другій п'ятирічці» утримувалося 36 коней, 166 корів, 43 вівці, 60 свиней. У ім. Кірова – 26 коней, 35 голів великої рогатої худоби, 50 овечок, 78 свиней.

Недригайлівські колгоспи обслуговували дві машинно-тракторні станції (МТС): Вільшанська і Курманівська, що розташовувалася на хуторі Овечому.

На перший погляд, така цифрова гама створює враження достатнього економічного потенціалу сільського господарства селища. Але малоефективна колгоспна форма господарювання, ще й значно підірвана війною, в післявоєнні роки зазнала гострої кризи. До того ж, літо 1946 р. видалось посушливим, що вже само по собі віщувало неврожай. Знову нависала тінь голодомору. Його загроза погнала багатьох недригайлівців у Західну Україну по хліб. Люди змушені були продавати все, що мали, навіть корів, а на вичурені гроші купувати на Правобережжі зерно. Залізничний транспорт не міг справитися з напливом людей і ті, ризикуючи життям, добиралися на дахах вагонів, іншими правдами й неправдами. На щастя, 1947 рік видався кращим, було зібрано непоганий урожай, що стабілізувало становище з продуктами харчування.

Від зорі до зорі працювали селяни на колгоспних полях у повоєнні роки. Платою була затірка та мізер зерна на трудодні. Поширилася система позик, коли замість того, щоб видавати селянинові зароблені гроші, колгоспників примушували позичати гроші державі. Кожного колгоспника зобов'язували відробити мінімум трудоднів.

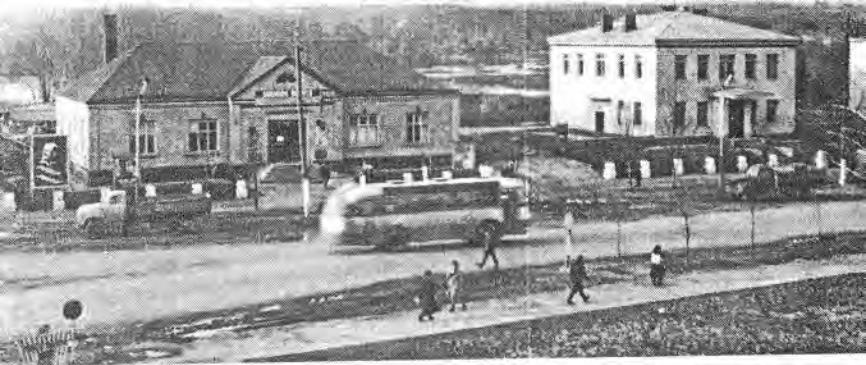
Пам'ятник Т.Г.Шевченкові

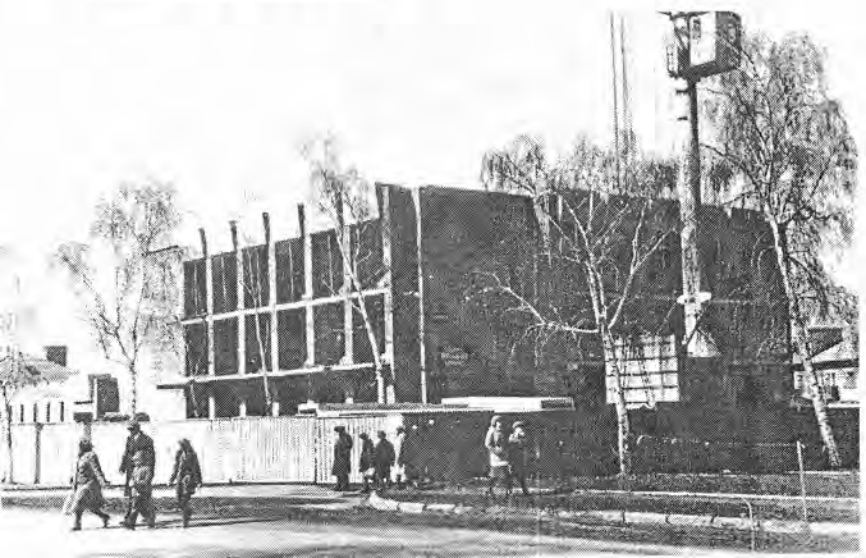
Суботник у райцентрі. 60-ті роки XX ст.

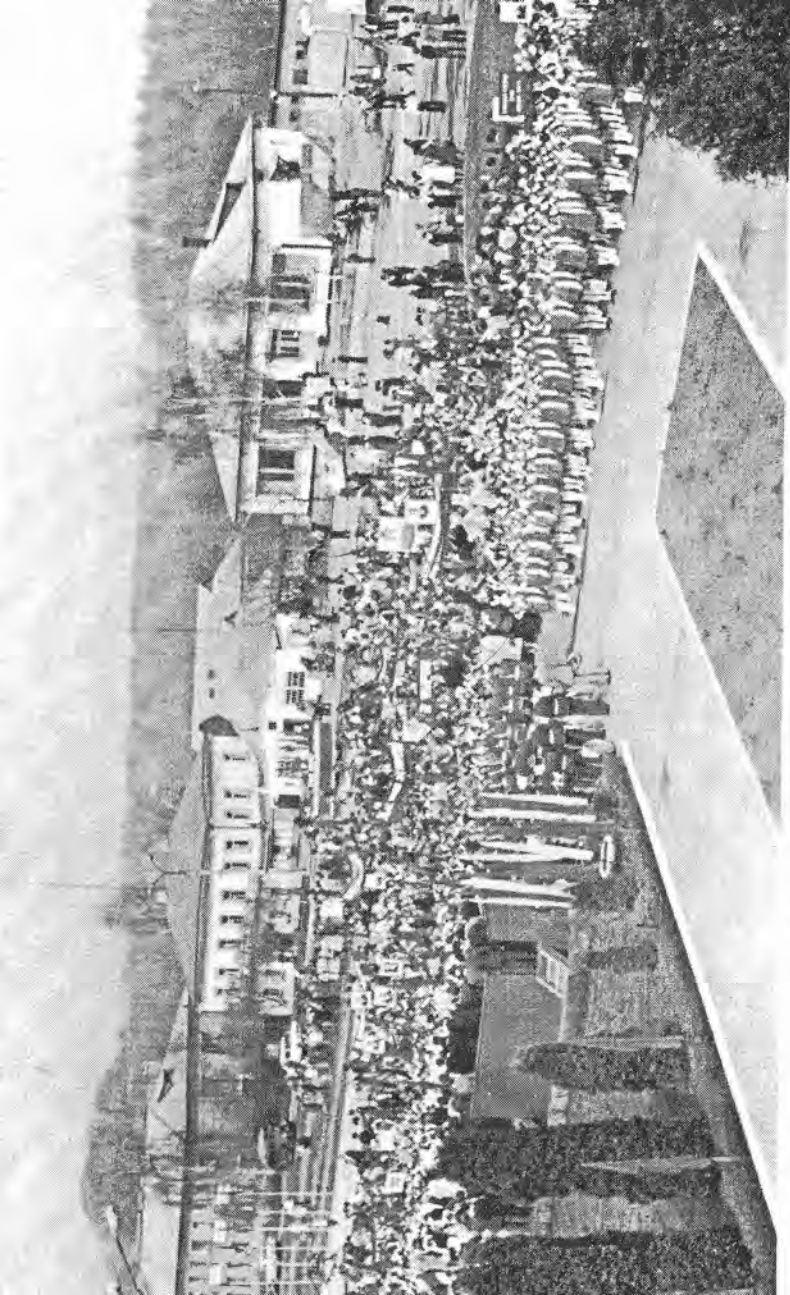

Центр Недригайлова. 1971 рік

Спорудження комплексу «Сула».
Початок 80-х рр. ХХ ст.

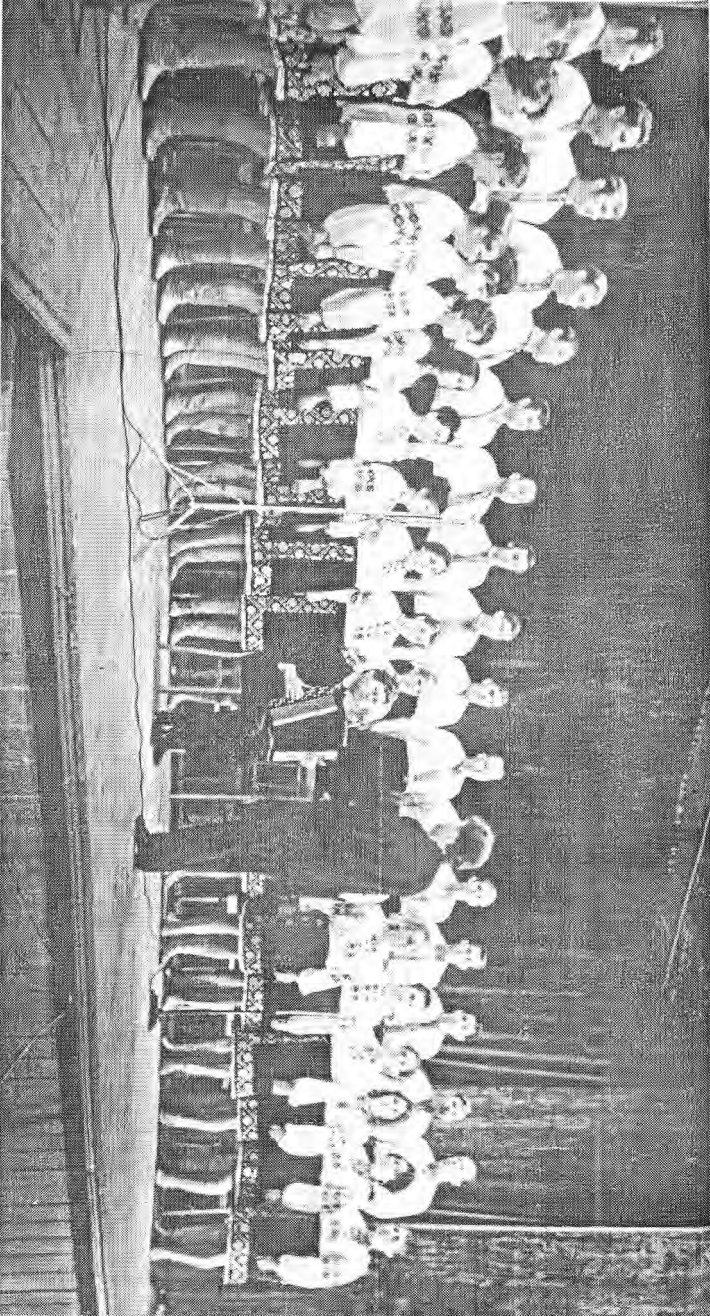
Святкування 1-го Травня. Кінець 70-х рр. XX ст.

Центральна площа райцентру
80-х рр. XX ст.

Вони захищали Батьківщину
від фашистських окупантів

Недригайтійський народний хор

На кінець п'ятирічки колгоспи одержали трактори «С-80» та «ДТ-54». Районний сільгоспвідділ зобов'язував створити племінні ферми свиней та великої рогатої худоби, впроваджувати механізацію виробничих процесів, спрямованих на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва. Адміністративно-командний метод управління в тяжкий час виявився дієвим засобом підйому господарства, хоча і не обтяжував себе зайвою гуманністю.

Промисловість селища в перші роки післявоєнного періоду представляли підприємства місцевого значення. Винятком був лише плодоконсервний завод, який відносився до відання Міністерства харчової промисловості. За роки війни завод був частково зруйнований, не працював один млин. У 1944 р. на ньому вироблено 65 тонн продукції. У 1946 р. тут працювало 129 робітників. Через рік завод остаточно відбудували, він почав виконувати план, змонтували крохмальну лінію. Якщо в 1946 р. заготовили для переробки лише 87% необхідної сировини, то через кілька років колгоспи селища змогли повністю забезпечити підприємство сільськогосподарською продукцією.

Всього в промисловій сфері селища було зайнято лише 158 чоловік. В райпромкомбінаті після війни працювало 16 робітників, у швейній артілі ім. Чкалова – 13. До відання райпобуткомбінату належали обозно-колісна, швейна та шкіряно-взуттєва майстерні, виробництво цегли, торфозробки. Власних виробничих приміщень комбінат та артіль ім. Чкалова не мали, а тому орендували їх у колгоспників.

У Недригайлові розміщувалося багато закладів адміністративного та господарського значення. Зокрема – резиденції райвиконкому, райкому партії, торговельного відділу, служби райплану, райшляхвідділ, земельний відділ, санстанція, прокуратура, суд, бібліотека, військкомат, фінвідділ, контора райспоживспілки, держбанк, пошта, міліція, заготконтора та інші. Із закладів освіти в селищі були початкова та середня школи. Працювали клуби колгоспів «Друга п'ятирічка» та ім. Кірова, районний будинок культури, лікарня, пологовий будинок, амбулаторія, аптека, ветлікарня, ряд баз, пожежна частина, їдальня, буфет, лазня, перукарня.

Існуючий житловий фонд Недригайлова у повоєнні роки складався з одноповерхових дерев'яних споруд. На 1947 р. в селищі було 1018 садиб, території яких, згідно зі статутом сільгоспартілі, коливалися від 0,31 до 0,71 га. В дерев'яному старому приміщенні, що знаходилось у центрі села, працювала електростанція. Вона мала двигун внутрішнього згорання потужністю 25 кінських сил, який давав змогу виробляти електроенергію потужністю 35 кіловат. За

рік кінотеатр, радіовузол, 18 закладів та 22 житлові будинки, до яких надходив струм, споживали 2910 кіловат електроенергії. Водою райцентр постачався за рахунок викопаних колодязів. Плодоконсервний завод задовольняв виробничі потреби водою з артезіанського колодязя і водокачки, що подавала воду безпосередньо з Сули.

За природно-історичними критеріями райцентр поділявся на 4 умовних райони, які склалися в процесі розвитку. Рельєф території, на якій розташований Недригайлів, становить чотири вододіли, що віялом проходять поміж річками Сула, Дригайлиха, Березівка та Бардакове болото. Перший – східний – охоплював територію між болотом і річкою Сулою. Цю територію займали садиби колгоспу ім. Кірова та плодоконсервного заводу. Другий – південний – між болотом і річкою Березівкою, знаходився в межах господарства ім. Держинського. Третій – центральний – між річками Березівкою та Дригайлихою, належав до володінь колгоспу «Друга п'ятирічка». В його ж межах був і четвертий – західний.

Саме ж селище стояло на місці старого городища на вододілі між Сулою, Дригайлихою та Березівкою, на найпівденнішій частині цієї території. Його планування мало радіальну форму, яка встановилася на основі історичного плану, фактично закладеного ще в далекому 1787 році. Селище поділялось на кілька радіально-кільцевих напрямків по чотирьох магістралях з цілим рядом кільцевих вулиць. Територія Недригайлова нагадувала формою неправильний багатокутник, розсічений дорогою Суми-Ромни на північну й південну частини.

Будівлі, споруджені в сиву давнину, збереглися в райцентрі післявоєнного часу. Наприклад, приміщення магазину, виконане в ампірному стилі, хоча на той час вже спотворене різного роду ремонтами. Також у старих стінах знаходилися клуб та райвиконком.

Селище на той час зовсім не було впорядкованим. Тільки вулиця Комінтерну мала тверде кам'яне покриття шириною 2 метри і довжиною близько кілометра. Крім неї вимощено ще під'їзди на міст через Сулу і до вулиці Леніна. Відремонтований після війни, міст мав довжину 60 метрів і ширину 4,5 м. Збудована дамба з чотирма мостами через заплаву Сули сполучила селище з селом Засулля. Загалом у Недригайлові було 14 дерев'яних мостів.

У центрі Недригайлова сплановані два скверики загальною площею більше гектара. Там височіли пам'ятник Леніну та Монумент загиблим у 1917 році.

Прикрашали вулиці селища здебільшого жовта акація та клеми, на східній околиці ріс молодий сосновий лісок. Біля Бардако-

вого болота випасали худобу, косили сіно. На південно-західній околиці росли фруктові сади колгоспу ім.Дзержинського.

В межах селища було 3 кладовища.

Поступово Недригайлів звільнявся від тяжкої спадщини війни. Піднімалося з руїни господарство, почали ритмічно працювати підприємства, організації, культурно-освітні заклади та охорони здоров'я. Все це сприяло поліпшенню добробуту місцевого населення.

На виконання рішень XI пленуму ЦК КП(б)У та відповідних розпоряджень комітету в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР були складені схеми планування Недригайлів та району, які визначили напрями подальшої розбудови.

У 1947 році в напрямку Суми-Ромни планувалася залізниця, яка мала проходити зовсім близько від райцентру – між Недригайлівом і Сакунихом¹⁷⁶.

З 1958 до 1963 року головою Недригайлівської селищної ради був І.С.Зіненко, якого після реформування району змінив О.Г.Шуда.

На початку 50-х рр. в колгоспах з'явилися технологічні нововведення, зокрема, готувалось впровадження квадратно-гніздового методу посадки картоплі та кукурудзи, що швидко розповсюдилось по району. З 1955 р. в колгоспах вводилось щомісячне авансування, а після чергової реорганізації – розукрупнення, в результаті якого північні площі поділилися між двома колгоспами.

У 1955 році МТС з Овечого переведено безосередньо в Недригайлів, де здано в експлуатацію типовий комплекс бази МТС. Директорами МТС були С.Р.Бойко, О.С.Буланович, С.І.Маслов. Десять років сумлінно працювали бригадирами тракторних бригад Л.О.Абаровський, Т.А.Демиденко, О.С.Заїка, С.Й.Павленко, В.Ф.Дремов¹⁷⁷.

У наступному, 1956, році організоване міжколгоспне будівельне управління, яке існувало на кошти колгоспів району.

Після війни в господарства району надходили потужні гусеничні трактори ЧТЗ, ХТЗ-НАТІ, комбайни «РСМ-8», самохідні комбайни СК-3, СК-4. У недригайлівській РТС (ремонтно-технічній станції) почали ремонтувати зернові комбайни для свого і сусідніх районів.

Але в період 1951-1958 рр. урожайність зернових була ще низькою. Причиною цього були недостатня кількість добрив, неякісний посівний матеріал, невисока продуктивність праці. 1963 р. в Недригайліві утворено один колгосп ім.Дзержинського, якому віддали 5960 га сільськогосподарських угідь, з яких розорювалися 4293. В 1965 р. лише окремі поля давали урожай озимої пшениці 22

цнт з га, цукрових буряків – 245 цнт з га, проса, – 19. Того ж року колгосп одержав прибуток від рільництва 600 тисяч карбованців, від тваринництва – 350 тис. Всього прибуток колгоспу склав 1 млн. 100 тис. крб. Семирічка була виконана. Бригади колгоспу на той час мали в своїх гаражах 6 комбайнів, 16 автомобілів та 25 тракторів. За період з 1966 по 1970 рік значно підвищилась урожайність. З окремих площ вдалося зібрати до 33 цнт з га. Колгосп виконував планові завдання по зернових, молоку та м'ясу.

Поповнився машинно-тракторний парк. В господарстві було 18 автомобілів, 10 зернових комбайнів та 6 комбайнів для збирання цукрових буряків. Утримувалося 2264 голови великої рогатої худоби, 40 тис. курей на птахофабриці, які давали щодня 12 тис. яєць. У 1971-1975 рр. середня урожайність становила: пшениці – 22 цнт з га, кукурудзи – 32, цукрового буряка – 229. Прибуток колгоспу зріс на 1,5 млн. крб.

З 28 лютого 1963 р. до 15 квітня 1975 р. головою правління колгоспу ім. Дзержинського був О.І.Шулепов, який користувався великою повагою і мав авторитет серед трудівників господарства. У квітні 1975 р. головою правління було обрано Л.С.Кулигіна, який очолював господарство до кінця року.

В 1976 р. на базі колгоспів ім. Дзержинського та курманівського ім. Кірова утворено спеціалізований радгосп «Недригайлівський», який мав овочевий напрям виробництва. Господарству належало 9674 га угідь, з яких більше 7 тис. розорювалися; нараховувалось 82 трактори, 18 комбайнів, 36 автомашин, працювало близько 1300 робітників. Середня урожайність зернових становила 24 цнт з га.

Директором реорганізованого господарства був призначений М.І.Острівний, а з грудня 1979 – М.І.Юхта, який керував радгоспом до квітня 1985 р. З 1985 року до серпня 1995 р. директором радгоспу «Недригайлівський» був П.І.Бойко.

У 1958-1959 рр. на плодоконсервному заводі в Недригайлові здали в експлуатацію цех по виробництву консервованих огірків та помідорів. У 1960 р. тут налагоджено лінію по виробництву консервованого горошку, встановлено автоматичні сушильні апарати. 1961 року в селищі став до ладу маслозавод, потужністю 50 тонн молока на добу.

В роки семирічки в селищі побудовано цех безалкогольних напоїв, ковбасний, друкарню, 30 квартир. За післявоєнні роки силами індивідуальних забудовників у селищі споруджено 600 житлових будинків, а на державний кошт двоповерхові багатоквартирні будинки. Створено комунгосп. Із відновленням району в 1965 р. активними темпами проходила газифікація житлових будинків. Роз-

почалося масове завезення газових плит і балонів зі скрапленим газом. При недригайлівському комбінаті комунальних підприємств створено підрозділ по газифікації.

У 1971 р. запрацював газонаповнюючий пункт, куди газ автостанціями привозився з обласного центру і там розливався в балони. В 1976 організовано недригайлівське газове господарство «Міжрайгаз», яке ввійшло до Роменського управління. В Недригайлові став до ладу цех газового господарства, який у 1989-1990 рр. обслуговував майже 13 тис. газобалонних установок. На 1984 рік планувався початок газифікації селища, який фактично розпочався в 1990-му.

Період 60-70 рр. став часом архітектурної розбудови райцентру. Будівельно-монтажне управління облспоживспілки в 1961 р. спорудило кафе (тепер магазин «Гарячий хліб»), в 1965 р. – магазин «Книги» (нині продовольчий магазин «Вікторія»). В тому ж 1965 р. виросла двоповерхова будівля середньої школи, в 1968 – чотириповерховий адміністративний будинок, споруджений трестом «Сумсьбуд». Цією організацією збудовано також кінотеатр «Україна» (1971), Будинок побуту (1973), приміщення суду (1975) та райвійськкомату (1977). У 1970 береги Сули з'єднав новий залізобетонний міст. У 1980 р. введено в експлуатацію Будинок зв'язку, споруджений трестом Міністерства зв'язку, де здана в експлуатацію нова АТС на 1 тисячу номерів. Старе приміщення пошти та електрозв'язку переобладнане під поліклініку¹⁷⁸.

«Керівну і направляючу роль» у всіх сферах життя відіграла комуністична партія. Першими секретарями Недригайлівського райкому компартії були П.Т.Гайдуков, Г.Є.Різниченко, М.І.Деркач, М.І.Нечитайло, О.Й.Громико, з 1975 до 1986 – А.Л.Сопік. У 1960 році районна парторганізація налічувала 1600 комуністів. У селищі діяли 23 партійні організації, які об'єднували 430 комуністів. Пліч-о-пліч з ними працювали 23 комсомольські організації, які об'єднували 890 юнаків і дівчат. На кінець 70-х у селищі було 28 парторганізацій, на обліку в яких перебувало 560 комуністів. Парто-середок у колгоспі ім.Дзержинського в 1971 р. нараховував 50 чоловік, з яких 12 – тваринників, 15 – механізаторів.

30 травня 1958 р. Президія Верховної Ради УРСР видала Указ про надання Недригайлову статусу селища міського типу.

До складу Недригайлівського району в 1960 р. знову ввійшли Гринівська і Томашівська сільські Ради. В 1962 р., в результаті злиття, Недригайлівський район був ліквідований, а сільські Ради, які перебували в його складі, відійшли до Роменського та Лебединського.

4 січня 1965 року Указом Президії Верховної Ради УРСР відновлено Недригайлівський район.

Порівняно значний крок у післявоєнний час зроблено по розвитку освіти, охорони здоров'я. Вже через 10 місяців після визволення від німецької окупації в Недригайлові відновила роботу середня школа, в якій на початку 50-х працювало 60 педагогів. У 80-х роках у школі навчалося майже 1200 учнів.

У 1978 р. почав роботу міжшкільний навчально-виробничий комбінат, в якому старшокласники мали змогу оволодіти різними професіями, потрібними в народному господарстві. З 1959 р. діє Будинок піонерів, з 1965 – музична школа.

Після війни відновили роботу лікарня та медамбулаторія, а в 1963 р. здано нове приміщення лікарні.

Кількість населення Недригайлова в 1974 році становила 5400 чоловік і до 1981 року зросла до 5800.

У 1980 р. стали до ладу корпуси профтехучилища, яке готувало спеціалістів для сільського господарства.

28 жовтня 1962 року в Недригайлові сталася визначна подія – відкриття пам'ятника Т.Г.Шевченку, який зберігся до наших днів. Очевидець цього письменник Б.Антоненко-Давидович, який жив колись у Недригайлові, на початку 1963 року видрукував у журналі «Дніпро» свої спогади про цю подію під назвою «Нове у старому Недригайлові». Зокрема, він згадував таке: «Запрошений сюди на відкриття пам'ятника Тарасові Шевченку, я навряд чи пізнав би сьогодні колишній старозавітний Недригайлів, якби не той зацілілий, неодоладний будинок з чотирма колонами, обернутий після капітального ремонту в цілком пристойну крамницю. Також сьогодні нема навіть того безіменного майдану-вігону, на якому стояв цей будинок з городовиком, замість нього розрісся сквер з пам'ятником Леніну на одному кінці й з пам'ятником Шевченкові на другому. Нема на майдані й громіздкої кам'яної церкви...»

На відкриття пам'ятника прибуло багато митців з Києва, приїхали онук сестри Т.Г.Шевченка Катерини Дмитро Филімонович Красицький, автор пам'ятника – сумчанин скульптор Я.Д.Красножон. В присутності декількох тисяч недригайлівців на урочистому мітингові виступили голова райвиконкому Я.К.Федорченко, перший секретар райкому партії П.Т.Гайдуков, поети земляки Дмитро Білоус та Олекса Ющенко, Д.Ф.Красицький, представниця трудящих ланкова колгоспу Н.Т.Кирна, школярі¹⁷⁹.

Над площею пролунали музичні твори на слова Шевченка, народні пісні, а ввечері в РБК відбувся шевченківський літературний вечір. Не залишилась осторонь цієї події і творча інтелігенція краї-

ни. Звідусіль надходили до Недригайлова листи і телеграми з вітальними словами з нагоди відкриття пам'ятника Шевченкові.

Ось лише крихітна частина з великого потоку кореспонденції того часу. Максим Рильський писав: «Від щирого серця вітаю недригайлівців з відкриттям пам'ятника Шевченкові».

Телеграфував і Володимир Сосюра: «Моє привітання недригайлівцям з відкриттям пам'ятника безсмертному синові українського народу Тарасові Шевченку». «Радий, невимовно радий, – писав відомий гуморист і сатирик Олександр Ковінька, – що з міста Недригайлова пішов такий чудовий рух – користування книгою комуністичними методами, а це дізнався ще про одну велич – у Недригайлові споруджено пам'ятник геніальному синові народу – Тарасові Шевченку. Спасибі вам за талановитий народ».

Російські майстри слова теж гаряче вітали відкриття пам'ятника. Корній Чуковський надіслав ось такі рядки: «Шлю вам гарячий привіт и от всей души поздравляю с открытием памятника Великому поэту – Борцу – Гению Украинского Слова». Зі щирими вітальними словами прилетіли до райцентру вісточки від Самуїла Маршака, Михайла Ісаковського, Олександра Прокоф'єва та багатьох інших діячів культури, журналістів, колективів музеїв¹⁸⁰.

Наш земляк поет Олекса Ющенко написав вірш «На відкриття пам'ятника в Недригайлові», де, зокрема, є такі рядки:

Сюди прийшов Тарас не в гості –

Він рідний у сім'ї своїй.

На калиновім чудо-мості

Понад Сулою вічно стій.

Офіційна політика і пропаганда атеїзму, відмежування держави і школи від церкви виховували покоління далекі від віри в Бога. Храм у центрі селища був зруйнований, Митрофанівська церква використовувалась не за призначенням. «Нема на майдані й громіздкої кам'яної церкви, – писав Б. Антоненко-Давидович, – та що там церкви? Два роки тому (у 1960 р. – С.І.) зрікся сану останній недригайлівський піп. Цікаво, що першою книжкою, яка посіяла атеїстичні сумніви в голові колишнього служителя культу, була «Співомовки» С. Руданського, яку молодий священик узяв почитати на дозвіллі у недригайлівського книголюбця Ф.І. Сахна. Того самого колишнього старшого лейтенанта міліції, що став ініціатором і натхненником цікавого руху за створення картотек комуністичного користування приватними книгозбірнями...».

9 лютого 1944 р. бюро РК партії і виконком районної Ради депутатів трудящих постановили перейменувати районну газету з «Коллективіста-ударника» на «Сталінський клич». Перший номер

його вийшов тиражем 1500 примірників 13 лютого 1944 року. Після війни редакція розміщувалася у будинку, де зараз відділ субсидій. У повоєнні роки газету редагували Ф.Ю.Кичак, А.П.Гордієнко, М.А.Дігтяренко, І.Є.Петій. У 1946 р. газета виходила 2 рази на тиждень 2-тисячним тиражем.

Після ХХ з'їзду КПРС, 1 листопада 1956 року газета отримала назву «Ленінська зоря», яка з 1958 р. почала виходити на чотирьох сторінках.

Розширялася друкарська база, але районка, як і раніше, набиралася вручну. І тільки 1959 р. при допомозі земляка, депутата Верховної Ради СРСР Ю.І.Дудіна, друкарня одержала лінотип, на якому набиралася газета. Першою серед районок області.

З травня 1962 р. до квітня 1965 р., коли район було розформовано, газета взагалі не виходила. З відновленням Недригайлівського району 20 квітня 1965 року вийшов 1-й номер районки під новою назвою – «Світло Жовтня», яка проіснувала до кінця 1991 р. Її редактором, як і до реорганізації, був В.Л.Хілько¹⁸¹.

У 1977 р. на центральній площі селища встановлено бронзовий пам'ятник В.І.Ленінові на постаменті з полірованого каменю.

У 1983 р. створено Недригайлівський державний гідрологічний заказник місцевого значення на площі 650 гектарів, які охоплюють заплаву Сули від с.Засулля до с.Коровинці. Цей заказник є регулятором водного режиму, місцем, де поселяються водно-болотні звірі та птахи¹⁸².

Досі не бачені знамена

Гойдає вітер угорі,

Де слід погаслої зорі...

А обіч мене, перед мене

Стоять, неначе манекени,

Ошукані пролетарі.

(М.Нелин, с.Гринівка).

З початком загальносоюзної політики прискорення, а потім перебудови економічне становище повільно, але впривнено погіршувалося. З полиць магазинів зникали цукор, м'які засоби, а згодом цілий ряд товарів першої необхідності. Майже з кожним місяцем інфляція почала дописувати до цін численні нулі, які за 1-2 роки сягнули астрономічних чисел. Вводилася талонна система і громадяни з ностальгічною теплотою згадували відносно благополуччя часів застою.

Кількість населення в Недригайлові зростала: з 6405 чол. у 1989 р. до 6435 у 1990, і до 6900 у 1994 році.

Основним виробником сільськогосподарської продукції залишався радгосп «Недригайлівський», який ще в 1990 р. виконував план продажу молока на 117,1%, м'яса – на 131,3%. Територія господарства, крім власне недригайлівських земель, охоплювала землі біля сіл Вехове, Пушкарщина, Вакулки, Луки. За радгоспом було закріплено 5961 га землі, з яких 4949 складала сільгоспугіддя, 4167 га розорювалися.

Південно-західна частина радгоспу займалася ріллею, центральна – орною землею і кормовими угіддями, а північна – заливними сінокосами та болотами, що знаходяться в заплаві р.Сула. Це багатогалузеве господарство орієнтувалося на вирощування зернових, соняшника, картоплі, овочів і кормових культур для потреб власного тваринництва.

З 1990 по 1992 рік і загальна земельна площа, і площа сільгоспугідь радгоспу зменшились, що пов'язане в основному з організацією фермерських господарств.

З початку 90-х років спостерігається тенденція до зменшення частки продукції рослинництва в структурі товарної продукції. Основну питому вагу займала реалізація овочів. Поряд з ними – зернових.

Основними ринками збуту зернових був Андріяшевський та Біловодський хлібоприймальні пункти Роменського району, м'яса – Сумський і Конотопський м'ясокомбінати. Молоко здавалось на Недригайлівський цех Роменського молокозаводу, овочі – на овочесушильний завод.

Широке застосування механізації трудових процесів дозволило зменшити кількість робітників, зайнятих у виробництві. З 1990 р. помітно зменшилися обсяги виробництва, продуктивності праці, особливо в тваринницькій галузі. А ще навесні 1986 р. радгоспу вручався прапор за успіхи по виробництву і продажу державі продукції тваринництва.

30 листопада 1986 року районний комітет Комуністичної партії очолив В.Є.Мельник, який перебував на цій посаді до дня ліквідації райкому партії в кінці серпня 1991 р.

20 липня 1986 р. в Недригайлові відкрито культурно-спортивний комплекс, який надовго став окрасою райцентру. Новобудовами п'ятирічки стали центральна районна аптека, приміщення санепідемстанції.

Восени 1987 р. стартувала газифікація. Через декілька років природний газ буде звичним у побуті явищем для багатьох жителів райцентру та сіл району. Розпочалися будівельно-монтажні роботи на першому етапі прокладання газопроводу високого тиску з те-

риторії Липово-Долинського району від системи «Прогрес» до Недригайлова. На цій лінії споруджено дві автоматичні газорозподільні станції – в с. Білоярське та в Недригайлові. Цей газопровід високого тиску держкомісією прийнято в червні 1990 року. А через деякий час газ першими в Недригайлові отримали жителі вулиці Шевченка, провулку К.Лібкнехта, вул.Крупської.

Станом на 1988 рік у Недригайлові зареєстровано 468 державних і 717 індивідуальних транспортних одиниць.

На хвилі національного відродження в районі створено осередок Народного Руху України.

17 березня 1991 р. недригайлівці взяли участь у референдумі, де висловили свої думки щодо «збереження Союзу Радянських Соціалістичних республік, як оновленої федерації рівноправних суверенних республік...». 73,2% виборців Недригайлівської селищної Ради, 71,1% виборців селища Недригайлова відповіли «Так» збереженню Союзу.

На пленумі райкому партії у квітні 1991 р. обговорювалося питання про подальше організаційне та ідейне зміцнення партійних організацій у відповідності з рішеннями XXVIII з'їзду Компартії України. В районі налічувалося 1954 комуністи.

У понеділок 19 серпня 1991 року в кабінеті першого секретаря зібралися працівники апарату райкому партії і по телевізору проглянули інформаційне повідомлення про створення «ГКЧП». З обкому по телефону дали вказівку закликати трудові колективи до дисципліни й порядку, не порушуючи політичних питань.

Апарат райкому, який на той час налічував 19 відповідальних працівників, по інерції працював до 29 серпня, доки не було опломбовано приміщення. Його працівники з часом розійшлися працювати за спеціальностями, які обіймали у дорайкомівський час.

Районна газета «Світло Жовтня» випадково не вийшла з видруківаними «гекачепістськими» документами. До речі, 24 серпня районка останній раз вийшла з підписом «Орган Недригайлівського райкому Компартії України і районної Ради народних депутатів Сумської області». У зв'язку з новою політичною ситуацією та перереєстрацією районної газети виникла необхідність змінити і назву. Газету невдовзі було перейменовано на «Голос Посулля».

Для перевірки діяльності посадових осіб, органів влади, організацій у зв'язку зі «спробою державного перевороту 19-21 серпня 1991 р.» в районі була створена Тимчасова комісія в складі 7 чоловік. З цією метою проведена сьома (позачергова) сесія районної Ради народних депутатів. Очолив комісію депутат В.А.Кифоренко – головний лікар Тернівської селищної лікарні.

У жовтні 1991 р. районна Рада народних депутатів затвердила комісію з питань поновлення прав реабілітованих. 312 громадянам району повернуті їх чесні імена.

А тим часом посткомуністичний вакуум швидко заповнювався. 13 жовтня 1991 р. в райцентрі відбулася зустріч виборців з депутатом обласної Ради народних депутатів В.М.Бубликом. Того ж дня до Недригайлова завітали голова крайового народного Руху України Осадчий, член демократичної партії Лихвар, представники соціал-демократичної партії, «Зеленого світу», «Просвіти», «Меморіалу».

Присутні вислухали виступи народного депутата СРСР Е.Г.Козина, народного депутата України О.М.Воробйова, голови Недригайлівського осередку Руху Є.В.Олійника, пана Миколи Мороза. Головною темою зустрічі був заклик дружно проголосувати 1 грудня за незалежність України.

Деякий час рухівці видавали свій друкований орган «Майдан», де гостро висвітлювали переважно політичні питання.

Змінювалися десятирічні традиції, до яких уже звикли. 74-а річниця Великої Жовтневої Соціалістичної революції відзначалася скромніше, ніж у попередні роки. 7-го листопада за ініціативою Ради районної ветеранської організації представники трудових колективів райцентру поклали вінки до пам'ятників Леніну, борцям за Радянську владу.

І ось, нарешті, настало 1 грудня, результати якого досить легко прогнозувалися. На референдумі за підтвердження Акта проголошення незалежності України в районі висловились 26475 (95,8%) виборців, «ні» сказали лише 615 громадян.

16. Недригайлів сьогодні

У 1991 році закінчилася епоха Радянської України. Розпочиналося нове життя. З погляду політичного воно проходило під прапором державної незалежності, з погляду економічного – під гаслами ринкових відносин, з погляду соціального супроводжувалося різким погіршенням соціально-побутових умов життя громадян.

Приймав присягу Президент України, а за ним на місцях переприсягали новій державі військовозобов'язані, працівники райвідділу внутрішніх справ... У паспортах з'явився добровільний штамп громадянина «України» замість «СРСР», а згодом вони взагалі були обміняні на паспорти нового зразка. Райвійськкомат з 1992 р. молоде поповнення направляв служити тільки на території України.

Переписувалися українською мовою написи на дорожніх знаках, різноманітних вивісках і т.п.

Зміни відбулися у структурі органів місцевої виконавчої влади. Поряд з посадою голови Ради, згідно з Указом глави держави від 9 квітня 1992 року, вводився інститут представника Президента України в областях і районах. Представником Президента України в Недригайлівському районі призначено В.А.Ященка. Виконком районної Ради народних депутатів, його відділи й управління сільського господарства продовжували виконувати покладені на них функції на період до завершення організації адміністрації представника Президента України в районі.

Влітку 1994 року посада представника Президента України ліквідувалася і влада сконцентрувалася в руках голови районної Ради.

26 червня 1994 року відбулися прямі вибори голови і депутатів районної Ради. На посаду голови претендувало три кандидатури: голова районної Ради О.І.Коренев, колишній перший секретар РК партії В.Є.Мельник, представник Президента України в Недригайлівському районі В.А.Ященко.

Голоси виборців розподілились так: за О.І.Коренева проголосувало 8985 виборців (32,4%), за В.Є.Мельника – 7336 (26,5%), і за В.А.Ященка 6964 (25,1%). За результатами виборів – згідно з Законом України «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських районних у містах, обласних Рад», прийнятого дев'ятою сесією Верховної Ради України 24 лютого 1994 року, – головою районної Ради був обраний О.І.Коренев. Одночасно він був і головою виконкому районної Ради. В цей же час була ліквідована адміністрація представника Президента України, а виконавчим органом став виконком районної Ради.

Восени 1995 року утворена районна державна адміністрація як орган виконавчої влади. Указом Президента України головою райдержадміністрації призначено колишнього голову районної Ради О.І.Коренева. В складі адміністрації у 1997 р. функціонували 3 управління і 17 відділів. Безпосередньо в апараті адміністрації було задіяно 26 працівників.

29 березня 1998 року відбулися вибори народних депутатів, депутатів місцевих рад, сільських, селищних голів.

По виборчому округу №13 в межах Недригайлівської селищної ради взяли участь у голосуванні 4147 виборців. До районної ради було обрано жителів райцентру П.І.Бойка, М.С.Донцова, В.Г.Козлова. 23 квітня відбулася перша сесія районної ради 23 скликання. На посаду голови районної ради претендувало два депутати: пенсіонер В.А.Ященко та колишній голова райдержадміністрації О.І.Ко-

ренев. Головою районної ради було обрано О.І.Коренева. Розпорядженням Президента України 19 червня 1998 року О.І.Коренєв звільнений з посади голови Недригайлівської райдержадміністрації у зв'язку з обранням його головою районної ради. Також розпорядженням Президента України від 19 червня 1998 року головою Недригайлівської райдержадміністрації призначено М.П.Макаренка, який до цього займав посаду першого заступника голови адміністрації. Таким чином був здійснений, у відповідності з Конституцією, розподіл влади на виконавчу та представницьку. 17 серпня 1999 р. розпорядженням Президента України головою Недригайлівської районної державної адміністрації призначено І.Г.Карпенка.

11 квітня 1989 року головою виконкому Недригайлівської селищної Ради народних депутатів обрано Б.І.Гребеника, який змінив на цій посаді О.Г.Шуду. У 1994 його знову обрано головою Недригайлівської селищної Ради, а з набранням чинності Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» на виборах 29 березня 1998 р. селищним головою було обрано Б.І.Гребеника.

До Недригайлівської селищної ради обрано 25 депутатів.

Селищна рада є органом місцевого самоврядування, що представляє територіальну громаду, тобто жителів смт Недригайлів, сіл Вехове, Вакулки, Луки, Пушкарщина і в її інтересах виконує функції та повноваження місцевого самоврядування. Виконавчим органом ради є виконавчий комітет у складі 9 осіб. При селищній раді діють постійні комісії.

Станом на 1 січня 1997 року в Недригайлові проживало 6594 чоловіки. За кількістю населення серед 18 райцентрів області наше селище займає 15 місце.

Станом на 1.01.1998 р. в Недригайлові кількість населення становила 6426 чоловік, а по селищній раді – 7121.

Процес формування багатопартійної системи в Україні дався взнаки і в нашому районі. На середину 1999 року тут зареєстровані осередки шести політичних партій: Комуністичної, Аграрної, Народного руху, «Громади», НДП, Демократичного союзу, а дещо пізніше – СДПУ(о).

Районна організація Комуністичної партії України об'єднує в своїх рядах 176 членів, які входять до 21 первинної організації. Районна організація Аграрної партії України об'єднує 190 громадян, районний осередок НРУ – 9, територіальна організація Всеукраїнського об'єднання «Громада» – 52, районний осередок Демократичного союзу – 24. Недригайлівська районна організація Народно-демократичної партії в своєму складі має 104 члени.

Комуністи перебувають в опозиції до всіх рівнів виконавчої вла-

ди, інші партійні організації орієнтуються на співпрацю. Організація «Громади» існує формально і фактично припинила свою діяльність. В районі і селищі діє також організація Всеукраїнського об'єднання демократичних сил «Злагода».

Найбільш чисельною районною громадською організацією є ветеранська, яка об'єднує до 13 тисяч громадян. Чіткого політичного забарвлення ця організація не має.

Взагалі, політична активність жителів району незначна. Практично лише близько півтисячі осіб з майже 26 тисяч громадян, які старше 18 років і мають право голосу, є членами політичних партій.

Напередодні виборів, 29 жовтня 1999 року, Недригайлів, а також Коровинці та Вільшану, відвідав Президент України Л.Д.Кучма, який зустрівся з жителями району. Також у райцентрі побував перший космонавт незалежної України Л.К.Каденюк.

Провідну роль у господарстві району продовжує відігравати сільськогосподарське виробництво.

В час реформування, у 1995 році, радгосп «Недригайлівський» перетворено в колективне сільськогосподарське підприємство «Недригайлівське». Головою правління обрано колишнього директора П.І.Бойка. 28 серпня 1995 року в цьому господарстві відбулися установчі збори працюючих, де трудівники прийняли «Статут КСП» і «Положення про паювання землі», обрали правління КСП із 15 осіб.

1 листопада 1996 року збори уповноважених КСП прийняли рішення про перетворення підприємства у сільськогосподарське закрите акціонерне товариство (СЗАТ), засновниками якого стали 1052 чоловіки. В грудні того ж року відбулися збори по реформуванню. На них з'явилося більше 80% акціонерів. Вони вислухали звіт голови правління П.І.Бойка, який очолював господарство 11 років. Він попросив збори звільнити його з посади, що й було зроблено. Головою правління акціонерного товариства «Недригайлівське» було обрано В.Є.Мельника. Акціонерам СЗАТ «Недригайлівське» виділено земельні паї. 14 жителів селища Недригайлів, акціонерів товариства, стали приватними господарями землі. У товаристві «Недригайлівське» крім традиційних галузей практикувалася торгівля власною продукцією, іншими товарами, зокрема, свіжевипеченим хлібом, макаронними виробами.

У січні 1998 р. головою правління СЗАТ «Недригайлівське» обраний М.О.Шаповаленко.

Високих показників у виробництві продукції птахівництва досягли працівники ВАТ «Племптахорадгосп «Посульський». Це господарство забезпечує населення м'ясом, яйцями та молодняком птиці, має найвищі в районі врожаї цукрового буряка та зернових.

Перехід місцевих підприємств на ринкові рейки виявився складнішим, ніж чекали. Більшість із них опинилась у скрутному становищі. Поряд з об'єктивними причинами, які носять загальнодержавний чи регіональний характер, існує ряд суб'єктивних, пов'язаних із невмінням чи небажанням керівництва деяких підприємств і організацій ефективно працювати в нинішніх умовах.

Виробництво продукції на флагмані районної промисловості – консервному заводі – з року в рік знижувалося. У 1996 р. це підприємство виробило її на суму, що склала 10% від рівня 1995 р.

Головною причиною занепаду виробництва на заводі стала втрата основного споживача. Справа в тому, що за часів Радянського Союзу замовниками продукції були Міністерство оборони, підприємства й організації Крайньої Півночі та Далекого Сходу. З розпадом супердержави недригайлівське підприємство втратило головний ринок збуту.

Фінансове становище заводу вкрай складне. Нещодавно відбулася зміна керівництва підприємства.

Недригайлівський завод продовольчих товарів – підприємство, яке не тільки шукає себе, а й знаходить в ринковій економіці. Заводський млин випускає борошно вищого і першого гатунків, працюють кондитерський, ковбасний, олійний цехи, цех безалкогольних напоїв, печуть хліб, пряники, коржики, кекси, печиво (7 найменувань). Трудовий колектив з 87 чоловік (станом на жовтень 1998 р.) за 9 місяців 1998 р. випустив продукції на 23 тисячі гривень більше, ніж у 1997 р.

Темпи росту склали 110 відсотків. Вироблену продукцію підприємство реалізує як у районі, так і за його межами. Наприклад, сумським фірмам та підприємствам, які охоче беруть товари заводчан.

Намагається виживати у ринкових умовах «Агротехсервіс». Життєво необхідне фінансове забезпечення підприємства перебуває в прямій залежності від надходжень коштів з господарств за ремонтні та транспортні послуги. «Агротехсервісу» загрожує й енергетичний голод.

Тривалий час не отримують зарплати і в колективі «Райагробуду». В січні 1996 року почалося масове звільнення робітників. Організація залишається без багатьох будівельних матеріалів. Заборгованість КСП за будівельно-монтажні роботи перед «Райагробудом» у 1996 році становила більше 13 млрд. крб. Якщо ситуація не зміниться, то це призведе до закриття єдиної в районі будівельної організації, яка існує з 1957 р. У скрутному фінансовому становищі і районне шляхове ремонтно-будівельне управління.

У 1996 р. маслозавод почав виробляти масло, яке користується попитом, але загалом продукції випустив лише 76% від об'ємів 1995р.

Економічна криза державного масштабу гостро відбилася на функціонуванні агропромислового комплексу району. Хронічна нестача коштів, відсутність паливно-мастильних матеріалів, систематичне відключення електроенергії, невидача заробітної плати стимулюють прискорення руйнівних процесів. Протягом 1998 року відкритому акціонерному товариству «Недригайлівський маслозавод» вдалося припинити спад виробництва, прискорити темпи росту, перевиконати план. Підприємство переробляє молоко, яке купує у господарств району та у приватному секторі. З метою економічного зростання керівництво ВАТ «Недригайлівський маслозавод» планує розширювати асортимент продукції, вводити нові виробничі лінії, зокрема по розфасовці масла.

Хоча ще часто трапляються скарги на якість хліба, але місцевий хлібозавод впроваджує випікання його нових видів. У січні 1997 р. завод за добу випікав до 4 тонн хліба, а коли зменшувалось завезення аналогічної продукції конкурентів, зокрема сумських, недригайлівський завод збільшив добове випікання до 8 тонн.

За сім років (з 1990 по 1997 р.) в районі підприємством «Газсільгоспенерго» та іншими підрядниками прокладено 123 кілометри газопроводів. Голубе паливо надходить до 2615 будинків району, з них в 1440 в Недригайлові.

Вже кілька років як припинило виробництво продукції підприємство «Престехніка».

Наприкінці 1992 р. утворена районна комісія з питань складання списків громадян, які мають право на одержання приватизаційних паперів. Громадяни одержали можливість вкласти свої приватизаційні сертифікати у вітчизняне виробництво і стати акціонерами.

Криза економіки негативно позначилась на соціально-побутовій сфері. Існує заборгованість по виплаті зарплати колгоспникам, учителям, лікарям, іншим працівникам. Поширеною практикою стали вимушені відпустки без збереження заробітної плати. Невчасно виплачуються пенсії. Останнім часом місцеве керівництво активно шукає шляхи подолання цих явищ. Зокрема, пенсіонери отримали можливість придбати товари, розрахуватись за послуги, передплатити газети в рахунок пенсії.

У 1997 р. в Недригайлівській загальноосвітній школі I-III ступенів навчалася 868 учнів, працювало 72 вчителі. Але в наступному році на освіту виділено лише 58% коштів до потреби, гостро стало питання економії, і школа перейшла на 5-денне навчання. Сесія селищної ради прийняла рішення реорганізувати школу шляхом злиття початкової і середньої шкіл, що і було згодом зроблено.

Недригайлівське вище професійне училище у 1998 році провело

свій 18 випуск. За час існування цей навчальний заклад підготував майже 4 тисячі спеціалістів для роботи в сільському господарстві. Серед спеціальностей, які надає училище – тракторист-машиніст широкого профілю, слюсар-ремонтник, водій автомобіля, газоелектрозварник, плодоовочівник, кухар, продавець, секретар-друкарка. Також тут відкриті ліцейні групи, куди прийом здійснюється шляхом конкурсного відбору.

У селищі продовжуються будівельні роботи на споруджені шестиповерхового корпусу районної центральної лікарні на 120 ліжок-місць разом із харчоблоком. З введенням в дію нового приміщення значно зростуть зручності і ефективність як у лікуванні, так і в роботі медперсоналу.

Місцевому бюджету з кожним роком все складніше забезпечувати фінансування соціально-культурної сфери селища.

Особливо урочисто у 1993 році проходило 50-річчя визволення Недригайлова від німецько-фашистських загарбників. На свято прибули колишні воїни 167-ї, 232-ї, 249-ї стрілецьких дивізій, які визволяли наш край у вересні 1943 року. Ветерани відвідали місця колишніх боїв. У Недригайлові на стадіоні «Колос» відбувся багатолюдний мітинг жителів селища, району, після якого переглянули цікаву концертну програму. Недригайлівцям запам'ятались виступи парашутистів Харківського спортклубу, ракетний салют з вертольоту, виступи відомих артистів з Києва тощо.

Того ж року, у зв'язку з 60 роковинами голодомору в Україні, в селищі проведені дні Скорботи і Пам'яті.

У 1990 році група віруючих недригайлівської общини звернулася з заявою до Президії районної Ради з проханням провести позачергову сесію і вирішити на ній питання про передачу старого приміщення церкви, яке декілька років належало ВО «Сейм», віруючим. Розглянувши це питання, сесія визнала за необхідне дирекції підприємства провести протягом 2-х років підготовчу роботу по передачі споруди общині. У червні 1991 року на пожертвування людей, підприємств, організацій та установ району у приміщенні розпочалася реставрація. Значну допомогу в справі відродження Митрофанівської церкви надав депутат Верховної Ради А.І.Золотарьов. Невдовзі над Божим храмом був встановлений купол, увінчаний хрестом. Вдячні недригайлівці також відновили могилу засновниці Митрофанівської церкви М.І.Калугіної. Храм має три престоли. Центральний освячений на честь святителя Митрофана, єпископа Воронежського, пам'ять якого вшановується 20 серпня і 6 грудня. Отже, двічі на рік недригайлівські православні відзначають храмове свято.

Станом на 1 січня 1998 року на території Недригайлівського району зареєстровано 16 релігійних громад. Серед яких вісім – Української Православної церкви, а також євангельські християни-баптисти та адвентисти сьомого дня, п'ятидесятники.

Помітно змінилося селище в останні роки. Це, насамперед, пов'язане з появою ряду комерційних торговельних точок та розширенням ринкової торгівлі. Щороку в селищі проводились традиційні ярмарки, в яких брали участь споживчі товариства, комбінати громадського харчування, КСП, приватні підприємці. Відвідувачі могли не тільки щось придбати, а й ознайомитися з виставкою породистої птиці, яку вирощує птахорадгосп «Посульський», послухати пісні та гуморески.

У 1996 році виповнилося 65 років районній газеті «Голос Посулля», редактором якої з 1983 року працював І.Бойченко. З 1991 колектив очолює І.Панасенко. Нині тираж газети становить більше 7 тисяч екземплярів. З кінця 1994 року в редакції працює комп'ютерний центр, а друкується районка офсетним способом в Сумській чи Роменській друкарні.

Багато випускників Недригайлівської музичної школи, якій у 1996 р. виповнилося 30 років, пов'язали свою долю з музикою. Зараз при школі працює швей художнє відділення.

Восени 1988 року в райцентрі відкрито дитячо-юнацьку спортивну школу, де діють відділення боротьби дзю-до, лижних гонок, футболу. За цей час тренерами підготовлено 35 першорозрядників, 12 кандидатів у майстри спорту, 11 учнів ставали переможцями і призерами першості України. У 1995-1996 н.р. там навчалося 330 учнів.

У Недригайлові періодично проводяться селищні спартакіади за участю команд підприємств, установ та організацій. Проходять змагання з шахів, шашок, легкої атлетики, міні-футболу, тенісу. У травні 1990 року до Недригайлова вже втретє приїздили ветерани найтитулованішої футбольної команди країни – Київського «Динамо», які у товариському матчі зустрілися з гравцями місцевої «Іскри». Найвищого успіху серед наших спортсменів-земляків досяг М.Коренев, який став чемпіоном світу з кік-боксингу. Ще один наш земляк – Р.Лисенко – майстер спорту міжнародного класу, член збірної України з біатлону, учасник зимової Олімпіади 1998 року в м.Нагано.

Символічний день заснування Недригайлова відзначається на Івана Купала, який з 1972 року вважається традиційним загально-районним святом. Найбільш урочисто воно проходило у 1995 і 1997 рр. 6 липня 1997 р. до Недригайлова, якому виповнилося 365 років, завітали наші відомі земляки – державні діячі, військові, керівники підприємств, установ, організацій, майстри культури.

Традиційним також стало проведення напередодні Дня Перемоги біля стели загиблим воїнам факельного походу та мітингу.

Зараз Недригайлів є районним центром Сумської області. На його території розташовані державні установи та служби, підприємства та організації, заклади освіти та охорони здоров'я. В адмінбудинку селища розміщені районна рада, райдержадміністрація та її відділи, редакція районної газети «Голос Посулля». В центральній частині Недригайлівська також розташовані селищна рада, агропромбанк «Україна», відділення ощадного банку, районна і дитяча бібліотека, військкомат, готель і ресторан «Сула», молодіжне кафе, середня школа, дитсадок «Барвінок», друкарня, контора СЗАТ «Недригайлівське», пошта, вузол зв'язку, податкова інспекція, прокуратура, суд, райвідділ внутрішніх справ, магазин «Гастроном», «Універмаг», «Дитячий світ» та ряд інших торгових точок, пожежна частина, пенсійний фонд, відділення державного казначейства, районний будинок культури, кінотеатр «Україна» тощо. На околицях райцентру знаходяться підприємства «Агротехсервіс», «Райагробуд», маслозавод, хлібокомбінат, консервний завод, автоколона райспоживспілки, паливний склад, ВПУ-41.

Недригайлів має 33 вулиці, 13 провулків, біля 1700 приватних будинків і квартир.

Склалося так, що переважна більшість вулиць і провулків селища в своїх назвах несе певне ідеологічне навантаження. Зрозуміло, що це є своєрідним відзеркаленням духу тих часів, коли отримували вулиці свої назви. Та багато десятиліть поряд з офіційними паралельно вживаються і народні назви частин селища та його вулиць. Зокрема, Недригайлів умовно поділяють на, так би мовити, мікрорайони, з прив'язаними до них вулицями: Центр – вул.Щебетунів, частина вулиць Леніна, Комінтерна, Шевченка, Петровського; Піски – частина вул. Леніна та провулки, вул.О.Кошового, Будівельна; Сільгосптехніка – частина вул.Комінтерна та провулки, вул.Ювілейна та провулок, вул.Комсомольська, Капельгородського, Молодіжна; Магалівка – вул.Горького, вул.Лісова; Церква (Вигін) – частина вул.Шевченка; Кирсівка – вул.Щорса; Мацюківка – К.Маркса; Бубирівка – Червоноармійська; Портнівка – Гагаріна; Сергіївка – Дмитрова; Булавівка – Папаніна; Кут – вул.Котовського, Крупської; Козінова – 2-й провулок Комінтерна; Заболотівка – вул.Першотравнева, Заболотівка; Зарудка – вул.К.Лібкнехта; Шпилівка – частина вул.Кірова, вул.Шмідта та провулок; Бегова – частина вул.Кірова; Бережок – частина вул.Чапаєва, Бережок; Чичитівка – вул.Дзержинського. В спілкуванні недригайлівці вживають і давні назви деяких вулиць, як, скажімо, вул.Шевченка (раніше Ста-

ліна) називають за старою назвою – Широка, вул.Петровського – Жукова. Порівняно нові вулиці Мічуріна, Радгоспна, Миру становлять окремий мікрорайон.

Багатий Недригайлів і на талановитих людей. Серед них І.М.Власенко, автор багатьох прозових творів, зокрема, романів «Остарбайтер», «Коли дозрівають каштани», «Розшукується безпальий». Його перу належить повість «Над Сулою синє небо», яка присвячена недригайлівським підпільникам періоду Великої Вітчизняної війни. За роман «Мертві не вміють мовчати» письменникові у 1995 р. присуджена літературна премія імені Андрія Головка. Нині Іван Микитович працює завідуючим відділом науки і медицини газети «Урядовий кур'єр».

В Недригайлові ще до війни певний час мешкав і відомий український письменник, дослідник української мови Б.Д.Антоненко-Давидович (1899-1984).

Не так давно перестало битися серце журналіста, публіциста, краєзнавця В.Я.Стецюри. Колишній редактор районки, він є автором численних матеріалів на різну тематику, зокрема повісті «Семен Гаркуша», уривки з якої друкувались у газеті «Світло Жовтня».

На літературних обрях Недригайлова світять і поетичні зірки. В цьому сузір'ї майстри віршованого слова М.А.Зерніченко, О.М.Сокрута (Даниленко), А.О.Акіменко.

Перший свій вірш в районці, яка ще тоді називалась «Ленінська зоря», М.А.Зерніченко надрукував у 1959 році. Вдтоді його поезії з'являються на сторінках районної, обласної та республіканської періодики, в обласному літературному виданні «Тороки».

Невід'ємною частиною життя стала поезія для О.М.Сокрути, твори якої часто друкуються на сторінках місцевої газети. Довершеність віршованого рядка, глибоке розкриття сутності людського буття – ось її ключі до сердець читачів.

Не залишається непоміченою і творчість молодшої літераторки А.О.Акіменко. Оригінальні погляди на, здається, звичайні речі, щирість почуттів і переживань стали характерною рисою творчих надбань поетеси.

Є в райцентрі і свої художники. Пензлям Н.М.Кізенка та М.Ю.Ярошенка належить чимало полотен, які захоплюють глядачів глибоким змістом, гармонією відтінків, унікальністю художніх образів. Картини Н.М.Кізенка неодноразово експонувались на престижних виставках колишнього Радянського Союзу, в Німеччині, Болгарії. Він лауреат золотої і бронзової медалей.

У 1953 році заснований хорорий колектив Недригайлівського районного будинку культури, якому в 1957 році присвоєно звання

народного. З року в рік колектив дарує своє мистецтво жителям району, області, республіки. Художній керівник хору А.І.Бідах з 1973 року заявив про себе як композитора. У 1997 році вийшла друком його збірка пісень «Перевесло райдужних мелодій» на слова місцевих поетів.

Сьогодні, завершуючи розповідь, не варто ставити крапку, бо історія селища, що облюбувало собі місце на березі Сули, – продовжується.

Щодня, щогодини... Час перегортає події. Вони незначні, якщо дивитися з точки зору великої Історії. Але тут, в Недригайлові, вони мають і свою вагу, і своє значення.

Так у повсякденному перебігу подій твориться історія – сивочолого, древнього, але такого молодого і вічного Недригайлова.

Суми-Недригайлів,
1989-1999 рр.

Документальні джерела, літературні та інші матеріали,
на які робляться посилання і зноски в тексті

До розділу I

1. Салухін П.А. З Недригайлівської старовини // Ленінська правда. - 1959. - 11 листопада.
2. Шейко Я. Нотатки краєзнавця // Світло Жовтня. Орган Недригайлівського райкому Компартії України та районної Ради депутатів трудящих Сумської області. - 1968. - 11 січня.
3. Калининченко И.И. Допозвоные кости мамонтов в Малороссии // Северная пчела. - 1840. - №75. - С.300; Литвяк Г.Д. Роменщина в далекому минулому. Записки краєзнавців. - Ромни, 1963. - С.6 - 7; Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Под ред. Семенова В.П. - Т.7. - СПб. - 1903. - С.64.
4. Зайцев Б.П., Куделко С.М. Нумизматические памятники Сумщины первого тысячелетия н.э. Тезисы докладов и сообщений Первой Сумской областной научной историко - краеведческой конференции 5 - 6 апреля 1990 г. - Сумы, 1990. - С.36 - 37; Салухін П.А. З Недригайлівської старовини. //Ленінська правда. - 1959. - 11 листопада.
5. Літопис Руський. - К.: Дніпро, 1989. - С.6,8; Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. - К., 1918. - С.37.
6. Шовкопляс І.Г. Основи археології. - К.: Вища школа, 1972. - С.182 - 183.
7. Літопис Руський. - К.: Дніпро, 1989. - С.12 - 14, 67.
8. Грушевський М.С. Історія України - Руси: в 11 т., 12 кн. - Т.1. / Ред. кол.: П.С.Сохань та ін. - К.: Наук. думка, 1991. - С.193.
9. О.М.Ситник. Василь Григорович Ляскоронський // Український історичний журнал. - 1990. - №2. - С.88.
10. Филарет (Гумилевский). Историко - статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. - М., 1857. - С.410 - 411.
11. Ляскоронський В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы. - М., 1901. - С.11 - 12.
12. Моргунов Ю.Ю. Краткий отчет об археологическом обследовании городищ у с.Засулье (лег. Попаш); Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. Материалы и исследования по археологии Днепрового левобережья. Вып. 2. - Курск, 1996. - С.36 - 38.
13. Ляскоронський В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы. - М., 1901. - С.11 - 12.
14. Літопис Руський. - К.: Дніпро, 1989. - С.215.
15. Моргунов Ю.Ю. Разведки на Сумщине. Археологические открытия 1972 года. - М., 1973. - С. 315; Звагельський В.Б. Літописні міста Сумщини. - Суми: Слобожанщина, 1994. - С.28 - 29; Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. Материалы и исследования по археологии Днепрового левобережья. Вып. 2. - Курск, 1996. - С.36 - 38.
16. Дорошенко Д. Нарис історії України. - Т.ІІ. - Мюнхен, 1966. - С. 215 - 216.
17. Воссоединение Украины с Россией. Док. и мат. в 3 т. - Т. 2. - М.: АН СССР, 1953. - С.16, 285 - 287, 331.

До розділу II

18. Історія селянства УРСР. У 2 т. - Т.1. - К.: Наук. думка, 1967. - С. 180; Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Історичний нарис. XV - XV ст. - Х.: Харківське книжково - газетне видавництво, 1954. - С.12; Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. - Х., 1884. - С.612.
19. Городские поселения Российской империи. - Т. 5, ч. 1. - СПб., 1865. - С.397.
20. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн. 12. - К., 1898. - С.113 - 114.
21. Слюсарский А.Г. Социально - экономическое развитие Слобожанщины XV - XV I вв. - Х.: Харьковское книжное издательство, 1964. - С. 42.
22. Филарет (Гумилевский). Историко - статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. - М., 1857. - С.410 - 411.
23. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. - М.: Мысль, 1984. - С.530; Булава Л.М., Жук В.Н. Про походження географічних назв Полтавщини // Постметодика. - 1994. - №7. - С.33.
24. Сапухін П.А. З Недригайлівської старовини // Ленінська правда. - 1959. - 11 листопада; П.Кулиш. Владимирія, или искра любви. Приключения Недригайла из Недригайлова городка. Посмертные записки моего приятеля // Київська старовина. - 1998. - №1. - С.41, 82.
25. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XV - XVI вв. - Х.: Харьковское книжное издательство, 1964. - С. 78 - 79.
26. Городские поселения Российской империи. - Т. 5, ч. 1. - СПб., 1865. - С.397 - 398; Филарет (Гумилевский). Историко - статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. - М., 1857. - С.539 - 541; Воссоединение Украины с Россией. Док. и мат. в 3 т. - Т. 2. - М.: АН СССР, 1953. - С.16, 331; Слюсарский А.Г. Социально - экономическое развитие Слобожанщины XV - XV I вв. - Х.: Харьковское книжное издательство, 1964. - С.79.
27. Стецюк К.І. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. - К.: АН УРСР, 1947. - С.38.
28. Филарет (Гумилевский). Историко - статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. - М., 1857. - С. 541.
29. Воссоединение Украины с Россией. Док. и мат. в 3 т. - Т. 2. - М.: АН СССР, 1953. - С.285 - 287.
30. Слюсарский А.Г. Социально - экономическое развитие Слобожанщины XV. XVI вв. - Х.: Харьковское книжное издательство, 1964. - С.61; Воссоединение Украины с Россией. Док. и мат. в 3 т. - Т. 2. - М.: АН СССР, 1953. - С.225.
31. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. - К., 1918. - С.35.
32. Филарет (Гумилевский). Историко - статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. - М., 1857. - С.543.
33. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Под заведыванием Е.В.Барсова. Апрель - июнь. - Кн. 2. - М., 1885. - С.2 - 4, 7, 20.
34. Слюсарский А.Г. Социально - экономическое развитие Слобожанщины XV - XV I вв. - Х.: Харьковское книжное издательство, 1964. - С. 87.
35. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. - К., 1932. - С.82, 100.
36. Багалеї Д.І. Очерки из истории колонизации окраины Московского государства. - М., 1887. - С.545.
37. Сергійчук В.І. Національна символіка України. - К.: Веселка, 1992. - С.79; Лепявко С. Прапори з 1655 року // Пам'ятки України. - 1991. - №3. - С.48 - 58.
38. Багалеї Д.І. Матеріали для історії колонізації і быта Харьковської і отчасти Курської і Воронежської губерній. - Т.2. - Х., 1890. - С.187.

39. Филарет (Гумилевский). Историко - статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. - М., 1857. - С.544; Городские поселения Российской империи. - Т. 5, ч. 1. - СПб., 1865. - С.397 - 398.
40. Гужій О.І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XV ст. // Український історичний журнал. - 1993. - №4 - 6. - С.47.
41. Сборник Харьковского историко - филологического общества. - Т.5. - Х., 1893. - С.217 - 233.
42. Шутой В.Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. - М., 1958. - С.316.
43. Труды Императорского Русского военно - исторического общества. - Т.3. - СПб, 1909. - С.40; Шевченко В.І. Роменщина в Роки шведської інтервенції на Україні (1708 - 1709 рр.). Записки краєзнавців. - Ромни, 1963. - С.55; Филарет (Гумилевский). Историко - статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. - М., 1857. - С.552 - 553; Сапухін П.А. З Недригайлівської старовини // Ленінська правда. - 1959. - 11 листопада; Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Историчний нарис XV - XV ст. - Х., 1954. - С.121 - 122; Хрестоматія з історії Української РСР. - Т.1. - К.: Рад. школа, 1959. - С.450; Шутой В.Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. - М., 1958. - С.297; Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. - Х., 1882. - С.72, 78; Сапухін П.А. Події Російсько - шведської війни 1708 - 1709 років на території Сумщини. - Суми, 1958. - С.36.
44. Дневник поручика Полелипольского // Лебединские известия. - 1918. - 15 августа.
45. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Историчний нарис XV - XV ст. - Х., 1954. - С.7; Слюсарський А.Г. Социально - экономическое развитие Слобожанщины XV - XVI вв. - Х., 1964. - С.114; Городские поселения Российской империи. - Т. 5, ч. 1. - СПб., 1865. - С.397 - 398.
46. Гербы городов Харьковской губернии // Наука и жизнь. - 1987. - №3. - С. 122; Лепякво С. Прапори з 1655 року // Пам'ятки України. - 1991. - №3. - С.48 - 58.
47. Мьшляевский А.З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 г. - СПб., 1897. - С.14 - 16, 59 - 61.
48. Управление главного архитектора г. Харькова. "Горпроект". Схема планировки Недригайлова. - Х., 1947. - С.35.
49. Филарет (Гумилевский). Историко - статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. - М., 1857. - С.545, 552.
50. Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. - Х., 1882. - С.208; Справочная книга Харьковской епархии. - Х., 1904. - С.368; Филарет. Историко - статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. - М., 1857. - С.547, 552; Городские поселения Российской империи. - Т.5, ч.1. - СПб., 1865. - С.399; Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год. - Х., 1865. - С.540.
51. Городские поселения Российской империи. - Т. 5, ч. 1. - СПб., 1865. - С.397 - 398.

До розділу III

52. Слюсарський А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XV - XV I вв. - Х., 1964. - С.370.
53. Стецюк К.І. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. - К.: АН УРСР, 1947. - С.49.
54. Слюсарський А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XV - XV I вв. - Х., 1964. - С.385.
55. Сборник Харьковского историко-филологического общества. - Т.5. - Х., 1893. - С.221, 223 - 225.

56. Слосарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XV - XVI вв. - X., 1964. - С.385.
57. Оглоблин Н.Н. Обзорные историко - географические материалы XV и нач. XV вв. заключающихся в книгах Розрядного Приказа. - М., 1884. - С.90.
58. Филарет. Историко - статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. - М., 1857. - С.544 - 548, 551.
59. Сално Ф.І. З історії нашого краю // Світло Жовтня. - 1979. - №130.
60. Стецюк К.І. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. - К.: АН УРСР, 1947. - С.106.
61. Історія селянства УРСР. У 2 т. - Т.1. - К.: Наук. думка, 1967. - С.250.
62. Протоколи допиту С.Гаркуші // Український історичний журнал. - 1990. - №10 - II. - С.119.
63. Історія Української ССР. В 10 т. - Т.3. - К.: Наук. думка, 1983. - С.426.
64. О староземном крестьянском землевладении в местности бывших Слободских полков. - СПб., 1904. - С.182 - 183.
65. Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. - Т.2. - X., 1890. - С.352, 353.
66. Сборник Харьковского историко - филологического общества. - Т.5. - X., 1893. - С.264.
67. Сочинения, письма и бумаги В.Н.Каразина, собранные и отредактированные проф. Д.И.Багалеем. - X., 1910. - С.926.
68. Городекие поселения Российской империи. - Т. 5, ч. 1. - СПб., 1865. - С.397 - 398.
69. Сумський обласний державний архів. - Ф.475, оп. 1, спр. 23, арк. 15, 16, 32.
70. Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861 - 1862 гг. - Ч.II. - СПб., 1863. - С.42.
71. Воссоединение Украины с Россией. Док. и мат. в 3 т. - Т. 2. - М.: АН СССР, 1953. - С.62, 63, 246, 247.
72. Слосарский А.Г. Социально - экономическое развитие Слобожанщины XV - XVI вв. - X., 1964. - С.117.
73. Воссоединение Украины с Россией. Док. и мат. в 3 т. - Т. 2. - М.: АН СССР, 1953. - С.38.
74. О староземном крестьянском землевладении в местности бывших Слободских полков. - СПб., 1904. - С.221 - 222.
75. Филарет. Историко - статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. - М., 1857. - С.541 - 576.
76. Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861 - 1862 гг. - Ч.II. - СПб., 1863. - С.43.
77. Слосарский А.Г. Социально - экономическое развитие Слобожанщины XV - XVI вв. - X., 1964. - С.81, 207, 385.
78. Топографическое описание Харьковского наместничества. - X., 1883. - С.33 - 36.
79. Филарет (Гумилевский). Историко - статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. - М., 1857. - С.552.
80. Слосарский А.Г. Социально - экономическое развитие Слобожанщины XV - XVI вв. - X., 1964. - С.220.
81. Воссоединение Украины с Россией. Док. и мат. в 3 т. - Т. 2. - М.: АН СССР, 1953. - С.225.
82. Сборник Харьковского историко - филологического общества. - Т.5. - X., 1893. - С.221.
83. Дневник шарунова Поделипольского // Лебединские известия. - 1918. - 15 августа.
84. Багалей Д.И. Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XV - XV вв. - X., 1888. - С.158.
85. Багалей Д.И. Історія Слобідської України. - X.: Дельта, 1993. - С. 141.

86. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 - 1862 гг. - Ч. II. - СПб., 1863. - С. 42.
87. Там же.
88. Власний архів.
89. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 - 1862 гг. - Ч. II. - СПб., 1863. - С. 42.
90. Городские поселения Российской империи. - Т. 5, ч. 1. - СПб., 1865. - С. 397 - 398.
91. Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии. - Х., 1882. - С. 205.

До розділу IV

92. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 - 1862 гг. - Ч. II. - СПб., 1863. - С. 42.
93. Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. - Х., 1884. - С. 114, 133, 138.
94. Там же. - С. 198 - 199.
95. Журналы 22-го Лебединского Земского Уездного Собрания. 2, 3 окт. 1893 г. - Х., 1894. - С. 32.
96. Журналы XXX/III Очередного Лебединского уездного земского собрания. 24 сентября 1894 г. - Х., 1894. - С. 196.
97. Александренко Т. А., Черняков А. В. Перепись населения 1897 года на Сумшине. Тезисы докладов и сообщений Первой Сумской областной научной историко-краеведческой конференции 5 - 6 апреля 1990 г. - Сумы, 1990. - С. 190 - 191.
98. Сумський обласний державний архів. - Ф. 251, оп. 1, спр. 115, арк. 3.
99. Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. - Х., 1884. - С. 114, 117, 222, 227.
100. Стецюра В. Я. На світанку // Світло Жовтня. - 1991. - 8 червня.
101. Харьковский календарь на 1914 г. Издание Харьковского Губернского статистического комитета. - Х. 1913. - с. 12, 15, 93.
102. Журнал экстренного Лебединского Уездного Земского Собрания 26 мая 1910 г. с приложениями. - Лебедин. Типография М. Е. Когона, 1910. - С. 25
103. Сумський обласний державний архів. - Ф. 252, оп. 1, спр. 4, арк. 2.
104. Журнал I / XXIII Очередного Лебединского уездного Земского Собрания 28, 30 ноября, 2 и 3 декабря 1914 г. - Л., 1915. - С. 196, 162, 26.
105. Журнал Лебединского Земского уездного Собрания 1889 г. - Х. - 1890. - С. 32.
106. Сумський обласний державний архів. - Ф. 251, оп. 1, спр. 120, арк. 21.
107. Журнал I / XXIII Очередного Лебединского уездного Земского Собрания 28, 30 ноября, 2 и 3 декабря 1914 г. - Л., 1915. - С. 468.
108. Сумцов М. Ф. Слобожане. Исторично-етнографічна розвідка. - К.: Союз. - 1918.
109. Кравченко В. И. Город Лебедин и Лебединский уезд в пореформенный период // Тезисы докладов и сообщений первой Сумской областной научной историко-краеведческой конференции 5 - 6 апреля 1990 г. - Сумы, 1990. - С. 67; Історія міст і сіл УРСР. В 26 т. Сумська область. - К.: АН УРСР, 1973. - С. 408.
110. Орлов П. А., Будачов С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. Изд. 3. - СПб., 1894. - С. 389.
111. Історія міст і сіл УРСР. В 26 т. Сумська область. - К.: АН УРСР, 1973. - С. 408.
112. Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. - Х., 1884. - С. 30.
113. Сумський обласний державний архів. - Ф. 755, оп. 1, спр. 9, арк. 13 - 15.

114. Кравченко В.И. Город Лебедин и Лебединский уезд в пореформенный период // Тезисы докладов и сообщений первой Сумской областной научной историко - краеведческой конференции 5 - 6 апреля 1990 г. - Сумы, 1990. - С.67.
115. Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. - Х., 1884. - С.204.
116. Сумський обласний державний архів. - Ф.251, оп. 1, спр. 115, арк. 3.
117. Журнали XXXVII/X Очередного Лебединского Уездного Земского Собрания, 2, 3 и 4 окт. 1901 г. - Лебедин, 1902. - С.24, 40, 49, 50.
118. Труды Харьковского Губернского Статистического комитета. Выпуск 1. - Х., 1872. - С.178.
119. Харьковский календарь на 1914 г. Издание Харьковского Губернского статистического комитета. - Х., 1913. - С.12, 15, 93.

До розділу V

120. Лихолат А.В. Здійснення ленінської національної політики на Україні - 1917 - 1920 рр. - К., 1967. - С.69.
121. Сумський обласний державний архів. - Ф.10, оп. 2, спр. 27, арк. 4.
122. Гражданская война на Украине (1918 - 1920). - 3б. док. и мат. в 3 т., 4 кн. - Т.1, кн. 1. - К., 1967. - С.80 - 82.
123. Сумський обласний державний архів. - Ф.30, оп.1, спр. 2, арк.107.
124. Сумський обласний державний архів. - Ф.Р - 60, оп.1, спр. 44, арк.10, 25.
125. Сумський обласний державний архів. - Ф.Р. - 60, оп.2, спр. 117, арк. 6.
126. Сумський обласний державний архів. - Ф.30, оп.1, спр. 2, арк. 107.
127. //Коллективист-ударник. - 1934. - 16 грудня // Ленінська правда. - 1958. - 20 червня.
128. Сумський обласний державний архів. - Ф.Р. 60, оп.1, спр. 44, арк. 1 - 22.
129. Сумський обласний державний архів. - Ф.Р. - 3388, оп.1, спр. 1, арк. 2.
130. Сумський обласний державний архів. - Ф.35, оп.1, спр. 1, арк.1.
131. Сумський обласний державний архів. - Ф.166, оп.1, спр. 1, арк. 6.
132. // Український історичний журнал. - 1971. - №5. - С.19; Даниленко В. Розгром махновців на Недригайлівщині // Світло Жовтня. - 1987. - 28 травня; А.В.Белаш, В.Ф.Белаш. Дороги Нестора Махно. - К.: РВЦ "Проза", 1993. - С. 564 - 565, 582.
133. О.Білоус. Історії рядки // Світло Жовтня. - 1991. - 23 березня.
134. Сумський обласний державний архів. - Ф.Р - 5698, оп.1, спр. 595, арк.4.
135. О.Білоус. Історії рядки // Світло Жовтня. - 1991. - 23 березня.
136. Сумський обласний державний архів. - Ф. - 37, оп.1, спр. 13, арк. 191.
137. Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов. Сб. док. и мат. - Сумы, 1957. - С. 215 - 216.
138. Сумський обласний державний архів. - Ф. - 37, оп.1, спр. 17, арк. 16 - 22.
139. Сумський обласний державний архів. - Ф. - 37, оп.1, спр. 17, арк. 23, 26, 28, 32 - 36.
140. Социалистическое строительство на Сумщине. 1921 - июнь 1941. Сб. док. и мат. - Х., Прапор, 1983. - С.55.
141. Сумський обласний державний архів. - Ф. - 37, оп. 1, спр. 23, арк. 5.
142. З історії комсомольських організацій Сумщини. 3б. док. і мат. 1919 - 1937 р. - Суми, 1958. - С. 238.
143. //Радянське життя. - 1930. - 2 лютого.
144. Документи й матеріали. Розкуркулення в УРСР // Український історичний журнал. - 1992. - №7 - 8.
145. Сумський обласний державний архів. ф. - 37, оп.1, спр. 56, арк. 163.
146. Тимошенко І. Розповідають пожовклі сторінки // Світло Жовтня. - 1991. - 2 березня.

147. Голод 1932 - 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. - С.192, 329.
148. Сумський обласний державний архів. - Ф. - 37, оп. 1, спр. 56, арк. 263.
149. Короткий В. З історії машинно - тракторних станцій // Голос Посулля. - 1997. - 25 червня.
150. //Колективіст - ударник. - 1935. - 15 серпня.
151. Социалистическое строительство на Сумщине. 1921 - июнь 1941. Сб. док. и мат. - Х., Прапор, 1983. - С.175 - 176.
152. // Колективіст - ударник. - 1932. - 18 квітня.
153. // Колективіст - ударник. - 1940. - 12 січня.
154. Сумський обласний державний архів. - Ф. - 147, оп.1, спр. 13, арк. 182 - 183.
155. Сумський обласний державний архів. - Ф.Р. - 5698, оп.1, спр. 927, арк. 126.
156. // Світло Жовтня. - 1990. - 23 червня.
157. Сумський обласний державний архів. ф. - 37, оп. 1, спр. 25, арк. 125; Ф. - 37, оп. 2, спр. 8, арк. 5; Періодичні видання УРСР. Газети 1917 - 1960. Книжка-ва палата Української РСР. Бібліографічний довідник. - Х., 1965. - С.315.
158. //Світло Жовтня. - 1988. - 12 листопада; 1990. - 28 серпня.

До розділу VI

159. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945 гг. 2 - е изд. Сб. док. и мат. в 3 - х т. - Т. 1. - Х., 1985. - С.89.
160. Центральний архів Міністерства Оборони СРСР. - Ф. 393, оп. 9005, спр. 108, арк. 51, 52 - 55; Бойцы вспоминают минувшие дни (Боевой путь 2 - й гвардейской механизированной бригады). - Воронеж, 1967. - С. 26 - 28; Воронежский добровольческий. Сб. восп. ветеранов 4 - го гвардейского добровольческого полка. - Воронеж, 1972. - С. 14 - 15; Дудченко К. Вони боронили наші край // Світло Жовтня. - 1973. - 19 липня.
161. Центральний архів Міністерства Оборони СРСР. - Ф. 393, оп. 9005, спр. 108, л. 51, 52.
162. Сумська область в період Великої Вітчизняної війни. Сб. док. і мат. - С. 94, 98, 99, 109, 122.
163. //Світло Жовтня. - 1988. - 10 вересня.
164. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 - 1945 гг. Сб. док. и мат. - Х., 1963. - С. 208, 253.
165. Сумський обласний державний архів. - Ф. Р. - 2191, оп.1, спр. 100, арк. 7, 22, 78, 81; ф.Р. - 2445, оп. 7, спр. 25, арк. 6, 12, 30.
166. Сумський обласний державний архів. - Ф. - 4, оп.3П, спр. 294, арк. 92, 97, 98, 102 - 107; Даниленко З.Ф. Дівчина з легенди // Світло Жовтня. - 1968. - 12 листопада; Грабор П. Хто ви, Анна Капура? // Світло Жовтня. - 1973. - 5 липня; Даниленко З.Ф. Над Сулою небо синє // Світло Жовтня. - 1981. - 1 вересня.
167. Архів З.Ф.Даниленко. Із листування з Г.О.Кузьменко у 1974 р.
168. Стецюра В. Нескорені // Голос Посулля. - 1995. - 26 квітня.
169. //За победу. - 1943. - №184.
170. Сумський обласний державний архів. - Ф. - 8, оп. 3П, спр. 294, арк. 92, 97, 98, 102 - 107.
171. Наумов М.И. Степной рейд. - К., 1964; Наумов М.И. Западный рейд. Дневник партизанского командира. - К., 1980. - С.27, 134; Яковенко І. Комісар Іван Решетняк // Світло Жовтня. - 1971. - 23 лютого; Даниленко З. Комісар // Світло Жовтня. - 1981. - 20 червня.
172. Центральний архів Міністерства Оборони СРСР. - Ф. 393, оп. 9005, спр. 108, л. 51, 52, 55.
173. Із листів П.Ф.Єременка.

174. Дані Недригайлівського райвійськкомату станом на 28 жовтня 1991 р.; Гринченко И.Т., Головин И.М. Герои Советского Союза. Подвиг. Изд. 3-е. - Х., 1983. - С. 72, 158, 212, 494, 496; История городов и сел УССР. Сумская область. - К., 1980. - С.412, 413; Книга пам'яті України. Сумська область. - Т. 8. - Суми, 1995.

До розділу VIII

175. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945 гг. 2-е изд. Сб. док. и мат. в 3 т. - Т.2. - Х., 1988. - С.200.
176. Управление главного архитектора г. Харькова "ГОРПРОЕКТ". Схема планирования Недригайлова. - Х., 1947.
177. Короткий В. З історії машино - тракторних станцій // Голос Посулля. - 1997. - 25 червня; Короткий В. З історії машино - тракторних станцій // Світло Жовтня. - 1987. - 5 березня.
178. История городов и сел УССР. Сумская область. - К., 1980. - С. 413 - 415; із матеріалів газети «Світло Жовтня».
179. Прокопенко А.І. Пам'ятники у Недригайлові // Світло Жовтня. - 1987. - 13 жовтня; Витоки // Голос Посулля. - 1995. - 28 червня.
180. З листів та вітальних телеграм з нагоди відкриття пам'ятника Т.Г.Шевченкові в селищі Недригайлів. Із власного архіву.
181. Сумський обласний державний архів. ф. - 37, оп. 2, спр. 8, арк. 5; Періодичні видання УРСР. Газети 1917 - 1960 рр. Книжкова палата Української РСР. Бібліографічний довідник. - Х., 1965. - С. 315.
182. Заповідники Недригайлівщини // Світло Жовтня. - 1987. - 27 серпня.

Передмова	
<i>Частина перша. З найдавніших часів до 1917 року</i>	
Розділ I. Недригайлівський край до виникнення міста	
1. Природа та археологічна спадщина	16
2. Доба Київської Русі	17
3. Під Литвою та Польщею	17
Розділ II. Заснування Недригайлова та його подальша історія до середини XIX ст.	20
4. Виникнення і заселення	20
5. Сотенне містечко	26
6. В роки Північної війни	31
7. Заштатне містечко	35
Розділ III. Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток до 1861 року	40
8. Населення	40
9. Землеволодіння	46
10. Господарство, торгівля, культура	48
Розділ IV. В епоху індустріалізації	54
11. Населення в нові часи	54
12. Землеволодіння, господарство та торгівля	58
<i>Частина друга. Після революції</i>	61
Розділ V. Становлення Радянської влади	62
13. В роки громадянської війни	62
14. Політичне та економічне життя в 1920-1941 роках	68
Розділ VI. В огні	80
Розділ VII. Недавнє минуле	95
15. В часи відбудови, відлиги, застою та перебудови	95
16. Недригайлів сьогодні	107
Примітки	118

Скрипченко Ігор Васильович

**Історія
Недригайлова**

**Історико-краєзнавче
видання**

Редактор
В. О. Садівничий
Технічний редактор
Р. І. Крикун
Коректор
Н. О. Лащенко

Підписано до друку 6.02.2000.
Формат 84x108^{1/32}. Папір газетний.
Гарнітура Таймс. Умовн. друк. арк.
9,0. Обл.-вид. арк. 12,92. Вид. №0100.
Наклад 250 пр. Замовлення 1.

Видавництво «Собор»
40030, м. Суми, вул. Соборна, 32
Телефон (0542) 22-17-96

Скрипченко І.В.

С-50 Історія Недригайлова. З найдавніших часів до кінця ХХ століття. Історико-краєзнавче видання. - Суми: «Собор», 2000. - 128 с.
ISBN 966-7164-48-9

Книжка «Історія Недригайлова» І.Скрипченка є першою працею, в якій зібрано, упорядковано та проаналізовано події, які пронеслися над посульським краєм з найдавніших часів до кінця ХХ століття.

Розрахована на вчителів, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією.